

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. Каразіна

На правах рукопису

КЛІПКОВА ГАННА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 321-044.922(47+57)

**ДІЄПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ:
ПОСТРАДЯНСЬКИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Науковий керівник
Крисенко Олексій
Володимирович,
кандидат
філософських наук,
доцент

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	10
1.1 Феноменологія держави та державного будівництва	10
1.2 Концептуалізація виникнення держави в історичній і порівняльній перспективах	20
1.3 Політична антропологія ранньої держави	36
Висновки до першого розділу	45
II. ДІЄСПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВИ: РОЗБУДОВА ЕФЕКТИВНИХ ІНСТИТУТІВ	50
2.1 Концепт дієспроможності державних інститутів як методологія дослідження якості держави	50
2.2 Неінституціональний підхід: формальні та неформальні державні інститути	58
2.3 Концепт пострадянської держави як інструмент дослідження інверсійних політичних трансформацій	74
Висновки до другого розділу	94
III. ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	98
3.1. Політико-режимні трансформації на пострадянському просторі: державотворення VS націотворення	98
3.2 Деформалізація та делегітимація державних інститутів на пострадянському просторі	115
3.3 Перспективи модернізації державно-інституційної системи в Україні	127
Висновки до третього розділу	145
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	159

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що тривала системна політична криза в сучасній Україні є результатом надто низької дієспроможності, ефективності державних інститутів. Проблема полягає здебільшого саме в кризі інститутів, які намагалися розбудувати або імпортувати за західно-ліберальним зразком. Вони виявилися обмежено дієспроможними, тобто не змогли функціонувати згідно зі своїм основним призначенням, натомість обслуговуючи інтереси вузької групи бенефіціарів. Ознаки демократичної держави в Україні є наявними, але через низьку дієспроможність державних інститутів критично знижується ефективність їхнього функціонування. В рамках транзитологічної парадигми було поставлено технократичне завдання розбудови демократії в Україні. Але не була прорахована необхідність вивчити для державно-інституційного будівництва соціальну, антропологічну, геополітичну специфіку пострадянського простору.

З огляду на неопатримоніальний характер пострадянських політичних режимів в дослідженні ми пропонуємо сфокусуватись на державній інституційній системі країн пострадянського простору та проаналізувати причини гальмування демократичної трансформації та засоби підвищення інституційної дієспроможності пострадянської держави. У інституційному ракурсі пострадянська держава являє собою певний гібрид двох основних систем – радянської та ліберально-західної. Соціалістичний спадок так і залишився напівзруйнованим, а нові моделі вільної економіки та державного адміністрування західноєвропейського зразка нелегко приживаються. Більшість пострадянських студій, як вітчизняних, так і зарубіжних, концентрували увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави у нових умовах як складної інституційної системи. Недостатня увага до прямої кореляції між суспільно-економічною та державно-інституційною системами призвела не лише до помилкових висновків у політологічних дослідженнях, а й до системних

прорахунків у процесі державної перебудови країн пострадянського простору.

Відповідно до обраної тематики та підходів до дослідження ми спиралися на дослідження наступних зарубіжних та вітчизняних науковців. Серед західних дослідників ми спиралися на праці Д. Асемоглу, П. Бурдьє, І. Валлерстайна, М. Вебера, В. Ганєва, Д. Гріна, Дж. Даймонда, Ш. Ейзенштадта, П. Еванса, Т. Ерла, Р. Карнейро, Т. Карозерса, Т. Кузьо, С. Левітські, М. Лєруа, Х. Лінца, Дж. Марча, Й. Меллера, М. Манна, Д. Норта, Дж. Олсена, К. Полані, Дж. Робінсона, Р. Роудса, Дж. Скотта, А. Степана, Р. Тейлора, Р. Теобальда, Ч. Тілли, Н. Флігстїна, Ф. Фукуями, С. Хантїнгтона, Г. Хейла, Д. Хелда, Дж. Хеллмана, Г. Хелмке, П. Холла, С. Хенсона, В. Шлюхтера, К. Шмітта, Ф. Шміттера. Серед дослідників з пострадянського простору, які зробили свій внесок у визначену проблематику – М. Афанасьєв, В. Волков, В. Гельман, Л. Грінїн, Г. Дерлуг'ян, І. Клямкін, Н. Крадїн, В. Куренной, А. Куртов, В. Лапкін, А. Мельвїль, Р. Нурєєв, А. Олейник, В. Пантїн, Н. Петров, В. Радаєв, Л. Шевцова та їн. Серед вітчизняних дослідників, що займаються розробленням визначеної проблематики, варто згадати Т. Авксент'єву, О. Бабкіну, В. Бушанського, Н. Вїнникову, Г. Зеленько, О. Крисенко, С. Куделю, Ю. Мацієвського, М. Мінакова, Л. Пївневу, О. Стогову, О. Фїсуна, М. Шаповаленко.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках комплексної наукової теми кафедри «Розвиток політичної системи України в порівняльній та глобальній перспективі». Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 29 травня 2009 року (протокол № 6) та уточнено 24 лютого 2012 року (протокол № 3).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз феномена держави та ролі державних інститутів у розвитку

політичних систем країн пострадянського простору та пошук ефективних інструментів дослідження сили та ефективності державних інститутів в даних країнах.

Відповідно до поставленої мети можна визначити такі головні завдання дослідження:

- вивчити теоретико-методологічні засади процесів державотворення;
- проаналізувати інституційні зміни в сучасних державах з позицій теорій виникнення держави;
- дослідити зв'язок між ранніми формами існування держави та сучасними альтернативними напрямками державного будівництва в незахідному політичному процесі;
- розкрити концепт дієспроможності державних інститутів;
- проаналізувати роль неформальних владно-політичних інститутів у контексті процесів державотворення на пострадянському просторі;
- запропонувати та розкрити концепт пострадянської держави як інструмент аналізу політико-інституційних трансформацій у країнах, що розвиваються;
- проаналізувати політико-режимні трансформації у пострадянських країнах та відстежити зв'язок з перешкодами на шляху до розбудови успішної політико-інституційної системи;
- дослідити феномен деформалізації державно-політичних інститутів;
- окреслити перспективи модернізації української державно-інституційної системи.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є державно-інституційна система пострадянських країн. Предметом дослідження є дієспроможність владно-політичних інститутів у пострадянській державі.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на поєднанні наукових підходів, принципів, методів всебічного та комплексного аналізу проблеми дієспроможності державних інститутів на засадах послідовності, єдності теорії і практики, об'єктивності та системності.

В якості основних методів використовуються загальнонаукові, філософські та спеціальні політологічні методи та процедури аналізу. Предмет нашого дослідження носить суміжний характер та знаходиться на межі декількох наук: політичної, історичної та соціологічної. Міждисциплінарний характер роботи зумовив необхідність використання при аналізі основних принципів системного, інституціонального та структурно-функціонального підходів. Відповідно до поставленої мети, окрім загальнонаукових методів – аналізу та синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, концептуалізації та аналогії, в роботі застосовано спеціальні методи політичної науки: порівняльний, дескриптивний і культурно-історичний.

Методологічним підґрунтям дослідження є застосування неоінституціонального підходу. Робота спирається на використання таких інструментів неоінституціоналізму, як опортуністична поведінка, максимізація прибутку, рентоорієнтована поведінка (rent-seeking behaviour) та ін. Також у процесі дослідження використано політантропологічний підхід (концепти ранньої держави, влади-власності, *crony capitalism* – кланового капіталізму).

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- запропоновано авторську інтерпретацію концепту дієспроможності інститутів держави в розрізі деформалізації, втрати легітимності та вихолощення їхніх функцій через використання їх як конструктів для екстракції бізнес-політичної ренти або збереження владних позицій і преференцій основних бенефіціарів (неопатримоніальної еліти);

- висунуто та розроблено концепт пострадянської держави як самостійного феномена та інструменту дослідження політико-режимних і державно-інституційних траєкторій; запропоновано авторське бачення пострадянської держави як стійкої констеляції формальних та неформальних державних та політичних інститутів, реформування яких є занадто ускладненим; замість того, щоб слугувати тимчасовим фреймом для окреслення певного перехідного етапу, пострадянська держава стала, на наш погляд, доволі стійким новим типом держави, що має певний набір характеристик (арсенал технік управління).

Дістали подальшого розвитку:

- концепція дієспроможності державних інститутів як інструмент дослідження інституційної якості держави; також здійснено її імплікацію на країни пострадянського простору для визначення відповідності їх системи формально-конституційних інститутів політичному процесу та перспектив розбудови ефективної держави;

- концепція деформалізації державних інститутів, що висвітлює динаміку відносин між формальними та неформальними інститутами держав пострадянського простору, а саме експансію неформальної інституційної зони на політичну та економічну сфери публічного, поглинення формальної сфери неопатримоніальними владно-політичними практиками;

- аналіз взаємодії держави та недержавних агентів влади пострадянського регіону та вплив процесів деформалізації та тінізації на державне будівництво в країнах пострадянського простору, що сягає такого рівня, що стає загрозою державну безпеку.

Поглиблено:

- синтезування політантропологічного та неоінституційного підходів, що розкриває нові можливості та інструменти дослідження неконсолідованих демократій з інверсійною траєкторією державного будівництва за допомогою аналізу традиційних (архаїчних, несучасних) неформальних владно-

економічних та владно-політичних інститутів в сучасних, номінально демократичних суспільствах;

- аналіз розвитку політичних режимів пострадянських країн з урахуванням їх впливу на дієспроможність державних інститутів, зокрема, пошук структурних дефектів (дисбалансів) в системі політичного управління, перспективи реформування інституційного дизайну в Україні для оптимізації функціонування політичної системи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці інструментів дослідження інститутів пострадянської держави, а також у комплексному узагальненні підходів до дієспроможності державних інститутів. Дослідження актуалізує політантропологічний підхід до політико-режимної та державно-інституційної проблематики. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів з питань політичної антропології та історії політичних інститутів. Деякі з одержаних результатів можуть бути використані у прикладній площині – в дослідженнях дієспроможності державних інститутів і виробленні рекомендацій щодо вдосконалення інституційного дизайну та модернізації політичного процесу, при написанні аналітичних записок, доповідей, статей і здійсненні наукових досліджень. Також дане дослідження може стати бути використане при розробці навчальних програм з курсів теорії держави, політичної антропології та інших.

Апробація результатів дослідження Основні теоретичні положення, проміжні результати і висновки дисертаційної роботи обговорювалися:

- на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах: круглий стіл «Політичний режим України: інституціональні виміри та динаміка розвитку» (м. Харків, 24 листопада 2011 р.), X Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Соціологія в (пост)сучасності» (м. Харків, 22-24 березня 2012), Запорізька сесія I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м.

Запоріжжя, 24 березня 2012), III Слобожанські політологічні читання «20 років пострадянських трансформацій» (м. Харків, 20 квітня 2012 р.), III Слобожанські політологічні читання «20 років пострадянських трансформацій» (м. Харків, 20 квітня 2012 р.), Круглий стіл «Партійна система України після парламентських виборів – 2012: тенденції трансформації» (м. Харків, грудень 2012 р.), Всеросійська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Соціально-політичний розвиток Росії як комплексна проблема гуманітарного знання» (м. Волгоград, 25 квітня 2013 р.), IV Слобожанські політологічні читання «Політична наука та політичні практики: проблеми, виклики, перспективи» (м. Харків, 31 травня 2013 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.), «Перший молодіжний форум» (м. Харків, 31 жовтня 2015 р.), Круглий стіл «Quality Education» (м. Харків, 16 червня 2016 р.);

- у рамках теоретико-методологічних семінарів кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

- у рамках проведених лекцій і семінарських занять з курсів «Політологія», «Глобалізація і світ-системний аналіз» та «Політична антропологія» в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Результати дисертаційної роботи було викладено автором у 7 наукових публікаціях з теми, яка аналізується, з них 2 у зарубіжних виданнях, 5 – у в спеціалізованих фахових виданнях України та 9 – у збірках тез всеукраїнських і міжнародних конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Роботу складають вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 177 сторінок, з них 159 сторінок основного тексту, 18 сторінок – список використаних джерел (174 найменування).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

1.1. Феноменологія держави і державного будівництва

Дослідження держави в широкому сенсі є основою дослідження всіх політичних процесів, оскільки проблеми державного будівництва, закономірностей функціонування державних інститутів, їхньої якості, питання межі втручання держави в життя суспільства та громадян є центральними проблемами політичної науки.

Значущість проблематики державотворення й функціонування держави підтверджується місцем, яке вона займає у політичних студіях.

Розуміння дослідником поняття держави визначає спрямування дослідження, тому ми спробуємо окреслити спектр визначень цього поняття та дати визначення, яким будемо оперувати у своєму дослідженні. Це буде інтегральне поняття, виведене на базі існуючого широкого загалу досліджень держави.

Держава являє собою складний історико-політичний феномен, який виник кілька тисяч років тому. Первісне суспільство проіснувало, за різними оцінками, від 300 до 200 тисяч років. Перші держави почали формуватися у IV тисячолітті до нашої ери. Серед перших держав – давньоєгипетська (IV–III тис. рр. до нашої ери), шумерська (III тисяч рр. до нашої ери), давньокитайська (II тис. рр. до нашої ери) і т.д.

Держава – це особливий вид соціальної організації, що виражає специфічний тип суспільного ладу: соціальні, політичні та економічні взаємовідносини певного суспільства та базові норми, традиції та установки, що стосуються влади, примусу, правосуддя та власності [50, с. 72].

У політичних науках існує два основних підходи до сутності держави – широкий і вузький. У більш широкому розумінні це державно оформлена

спільнота, союз громадян, в той час як у вузькому – інститут панування, носій державної влади [32, с. 49].

Широка традиція щодо сутності держави бере початок від поглядів Платона та Аристотеля. Аристотель під державою розуміє як певну форму політичного спілкування, політичну спілку, асоціацію, співтовариство громадян, навіть як єдиний живий організм. Останнє також властиво ідеям В. Ф. І. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля. До цієї ж традиції можна віднести політичні вчення Ф. Аквінського, І. Канта, Б. Мандевіля. Як відомо, поняття *res publica* означає у буквальному перекладі «загальна справа», «державна». Т. Гоббс визначав державу як «штучне тіло», яке створюється «суспільним договором», коли суспільство виходить з природного стану, тобто часу, коли люди жили у процесі «війни всіх проти всіх». Суспільний договір створює суспільство та державу одночасно. Шляхом укладання цього договору юрба людей перетворюється на організоване суспільство та утворює єдину особу – державу, воля якої через домовленість багатьох перетворюється на волю всіх. (Тобто вчення Гоббса почасти синтезує обидва підходи, розуміючи під державою і абстрактний апарат управління, і співтовариство учасників суспільного договору.) Метою існування держави є забезпечення безпеки. Для цього сукупність індивідів делегує право керувати собою одній особі чи групі осіб, і, таким чином, сукупність індивідів перетворюється на державу (*civitas*). Держава – це Левіафан, наділений своїми підданими абсолютними повноваженнями [31, с. 129-185]. Натомість вузьке розуміння поняття «державна» бере початок з XVI ст. – від праць Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, які концентрують увагу на владних інститутах та на процесах, що відбуваються навколо цих інститутів. Зокрема, Н. Макіавеллі визначав державу через спільне благо, що має бути досягнуто шляхом виконання реальних державних інтересів, Ж. Боден – як «правове управління родинами та тим, що вони мають спільного з верховною владою, яка має керуватися вічними початками добра та справедливості». У подальшому держава все більше

ототожнюється з правителем, бюрократією, апаратом державної влади і державного управління [86, с. 21-22].

Класичним для політичних наук є визначення М. Вебера, ідеї якого також належать до інституційної традиції: вихідні формальні характеристики держави є такими: вона володіє адміністративним і правовим порядком, що змінюється за допомогою законодавства, згідно з яким здійснюється організована корпоративна діяльність адміністративного персоналу, що також регулюється законодавством. Ця система порядку встановлює примусову владу не лише над членами держави, громадянами, більшість з яких отримало своє членство за народженням, але й значною мірою над всіма діями, що відбуваються на підвладній їй території. Таким чином, це – обов'язкова асоціація з територіальною основою. Більш того, застосування насилля вважається легітимним лише доти, доки воно законодавчо дозволено державою або встановлено нею. Претензія сучасної держави на монополію застосування насилля настільки ж сутнісно важлива для нього, як і властивості примусової юрисдикції та безперервної організації [17, с. 643-706]. Тобто держава є сукупністю інститутів, які в межах певної області більш менш успішно претендують на «монополію фізичного легітимного насилля». В цьому визначенні містяться три необхідних ознаки державної влади – чітко визначені територіальні претензії, контроль над засобами примусу і політична легітимність, які разом забезпечують передбачувану роботу сильних держав. Головна функція держави – це концентрація всієї фізичної сили в руках центральної влади. У суспільстві, яким керує держава, ніхто не може позбавити людину життя, нанести тяжкі тілесні ушкодження, посягнути на її власність або впливати на її репутацію, окрім як з дозволу держави. Посадові особи мають повноваження відібрати життя, піддати тілесним покаранням, конфіскувати власність у якості штрафу або експропріації, вплинути на статус будь-якого члена суспільства. Держава має в своєму арсеналі такі інструменти для придушення правопорушень та злочинів, як поліція, суди, тюрми та інші спеціальні установи. Жодній особі

або групі осіб не зайняти місце держави: вона діє лише напряму або шляхом делегування своїх повноважень. Делегувавши повноваження, держава робить делегата агентом (органом) держави. Владна функція держави спирається на її панування над тими силами, які є її агентами.

М. Кревельд у своїй праці «Розквіт та занепад держави» висвітлює концептуальну дистанцію понять «уряд» та «держава». Уряд – це особа або група осіб, що укладають мир та ведуть війну, приймають закони, здійснюють правосуддя, збирають податки, керують грошовим обігом і підтримують внутрішню безпеку, діючи від імені всього суспільства та намагаючись забезпечити лояльність народу, і, можливо, певний ступінь його добробуту. Держава ж є лише однією з форм, яку історично приймає організація уряду, и ця форма, відповідно, не є вічною та такою, що розуміється за належне, в будь-якому випадку, не в більшій мірі, ніж попередні. Зокрема, Мартін ван Кревельд говорить про конкурентів держави, що мають подібну їй корпоративну природу. Корпоративний характер держави організації він розкриває через такі риси: вона не ідентична ані правителям, ані тим, ким ці правителі керують; воно не є ані людиною, ані спільнотою, але невидимою сутністю, яка і є корпорацією. Корпорація наділена суб'єктоздатністю, що дозволяє їй, подібно до реальної особи, укладати угоди, захищати себе, мати приватну власність. Сутність держави Кревельд розкриває на основі трьох її головних ознак: держава як інституційна форма уряду є суверенною, а її влада – неподільною; як територіальне утворення держава має владу над людьми, що проживають на певній території, і лише над ними; третьою ознакою є абстрактність державної організації, тобто її корпоративний характер. Розробляючи феноменологію сучасної держави, М. Кревельд зазначає, що держава є абстрактною сутністю, яку не можна побачити, почути або доторкнутися до неї. Вона має бути відокремлена від своїх керманічів та членів спільноти, і по суті є корпорацією (як церква, університет, профспілка тощо), має своїх членів, пайщиків, директорів, службовців. Держава є юридичною особою і,

відповідно, наділена правами, обов'язками і може займатися певною діяльністю. Держава як корпорація має ряд специфічних ознак: вона санкціонує всі корпорації, але сама отримує санкцію у формі визнання виключно від інших подібних корпорацій; винятково держава виконує ті функції, що належать до атрибутів її суверенітету; свої ексклюзивні повноваження держава здійснює лише на певній території.

Держава такого зразка є відносно молодим винаходом. У додержавному суспільстві існували уряди, але не держави. Ідея держави була тоді ще не відома, на протилежність звичайній групі, зібранню або спільноті людей, що об'єдналися та жили згідно зі спільними законами. Додержавні спільноти відрізнялися надзвичайно широкою різноманітністю, серед яких виділяють чотири основні форми:

1. племена без правителів;
2. племена з правителями (chiefdoms);
3. міста-держави;
4. імперії [54, с. 509-510].

Щодо інших визначень поняття «держава», то Ч. Тіллі, наприклад, визначаючи державу, основну увагу сконцентрував на здатності держави контролювати населення своєї території. Для Тіллі «організація, що контролює насилля, займає певну територію, є державою, якщо вона (а) відмежована від інших організацій, що діють на тій самій території; (б) незалежна; (в) її підрозділи формально погоджені між собою». В тому ж визначенні Ч.Тіллі говорить, що держави мають бути «централізовані» [125].

Д. Норт і Р. П. Томас, визначаючи сутнісні характеристики держави, говорять про те, що уряд являє собою перш за все інституційну організацію, що продає своїм членам захист та правосуддя шляхом монополізації визначення та виконання прав власності на товари та ресурси і надання прав на перерозподіл цих активів. В обмін на це держава отримує плату у вигляді податків.

Держава як суб'єкт міжнародних відносин знаходиться в певному правовому просторі – глобальному або субглобальному, і цей простір, неухильно розвиваючись, стає все тіснішим. Справа не лише в тому, що міждержавні стосунки регулюються все більш змістовним міжнародним правом. Законодавства різних держав адаптуються до законодавства вищої інстанції. Так, наприклад, у країнах Європейської спілки вже більш ніж половина національних законів ґрунтується на законах ЄС.

Неухильно зростає і взаємозв'язок держав через спільність глобальної інфраструктури, через міжнародний розподіл праці. Створюються всезагальні інфраструктурні мережі, уніфікуються норми та стандарти у виробництві та споживанні, інтернаціоналізуються фінансові та виробничі фонди. Більш вільними стають потоки інформації, товарів, капіталу і людей, тобто державні кордони стають все більш прозорими. Унаслідок цих змін створюється уявлення про прогресуючу порожнечу та ефемерність державного суверенітету.

«Відкриття» міждержавних кордонів супроводжується активізацією наддержавних і недержавних акторів на світовій арені – міжурядових організацій, внутрішньодержавних регіонів, різного роду неурядових організацій. Найбільшу користь від глобалізації отримують транснаціональні корпорації, тому що вона відкриває для них нові обрії, фактично знищуючи кордони.

Одночасно більш самостійно починають діяти внутрішньодержавні регіони. Наприкінці ХХ сторіччя держави були змушені все більше рахуватися, з одного боку, з міжнародними урядовими та неурядовими організаціями та інститутами, а з іншого – зі своїми ж регіонами. Разом із глобальним ринком та виробництвом виникає і глобальний порядок – нова логіка та структура керування, коротше кажучи, новий вид суверенітету.

Сучасний світ трансформується. Цей факт сьогодні ніким не спростовується, водночас спостерігається значний розбіг оцінок і думок стосовно як сутності процесів трансформації, так і її кінцевих результатів.

Дискусії щодо розмивання державного суверенітету на тлі глобалізаційних процесів, а також тенденція до абсолютизації ролі індивіда, групи та класу у політиці серед неомарксистів мимоволі відвели увагу дослідників від держави як одного з фундаментальних суб'єктів політики. Гіперглобалісти навіть схильні до того, щоб остаточно «поховати» державу з її «вестфальським суверенітетом» у розумінні С. Д. Краснера.

Якісно нове осмислення феноменології держави запропоновано у книзі «Повернення держави» (Bringing the State Back In) 1985 р. під редакцією П. Еванса, Д. Рушемейера та Т. Скочпол, у якій наголошується на необхідності адекватної оцінки ролі держави у порівняльно-політологічних дослідженнях. Згідно з цим концептом, держава є не лише ареною боротьби економічних інтересів, класів і груп, але й, у першу чергу, самостійним повноцінним актором у політичній боротьбі і тому має бути повернена на центральне місце політологічного дискурсу. Саме ця книга стала відправним пунктом у повороті до нового розуміння держави, зокрема, з точки зору неоінституціональної теорії [153].

Натомість, те, що гіперглобалісти вважають «розмиванням національного суверенітету» та занепадом національної держави, є окремими випадками прояву феномена «слабкості держави», які є результатом унікальних соціально-історичних шляхів. Для пояснення таких випадків П. Евансом та його співавторами пропонується інтегральний підхід – синтез історичного неоінституціоналізму, світ-системної теорії та економічного підходу. Тож держава є центральним суб'єктом сучасного політичного світу, але її роль визначається у кожному випадку окремо і залежить від цілого комплексу обставин, що визначають її могутність, дієспроможність, суб'єктоздатність. Такий підхід вказує на необхідність ретельного та глибинного аналізу сутності держави як історико-політичного феномена.

Ми розуміємо державу як комплекс інститутів та територій. І саме державні інститути «мають значення», згідно з неоінституційним підходом.

Основними компонентами держави є територія, населення та публічна влада. Але слід зазначити, що держава не є тотожною ані тій території, на якій вона виникла, ані тому суспільству, що складає її населення, ані владі. Територія є елементом держави як цілісної системи, так само, як і окремі індивіди, громади, етноси, нації тощо. Територія та населення є необхідними умовами для виникнення держави. Для організації їх у державу ключовим елементом є державна влада. Сутність держави полягає у взаємозв'язку, системній єдності цих трьох ключових компонентів. Цим компонентам властиві такі ознаки: цілеспрямована організованість, легальність, правосуб'єктність, суверенність, публічність, універсальність та ін. Системність, єдність, взаємозв'язок, цілісність елементів та ознак держави зумовлюють її організаційну сутність.

У цілому ознаками держави є населення, територія, загальнообов'язкова, легітимна, універсальна, інституціоналізована, всезагальна публічна влада, наявність податків, права, армії, зовнішнього та внутрішнього суверенітету, кордонів та ін. Метою існування сучасної держави вважається реалізація загальної волі до забезпечення спільного блага. Взагалі існує широкий спектр теорій виникнення держави, які ми розглянемо нижче.

Державна сфера суспільного життя відрізняється тим, що це формалізована, легальна, інституціоналізована частина суспільних відносин. Згідно з М. Вебером, легальність держави є специфічною та визначальною формою її легітимності. Легітимність ґрунтується не на особистій відданості підданих, не на звичаях і традиціях, а на праві, законі, юридичних правах та обов'язках держави як організації. Державний апарат має виключний привілей використовувати офіційні канали для впровадження своїх рішень. Всі інші канали залишаються у неформальній площині і не мають такої сили, як державні рішення, ініціативи та проекти. Легітимність держави ґрунтується на визнанні її членів та інших держав провідного значення її законів, прав та обов'язків.

Верховенство права, закону, бездоганне виконання державою своїх прав та обов'язків забезпечується шляхом заміщення традиційних і харизматичних систем управління бюрократичною системою. Бюрократія передбачає інший принцип кооптації апарата управління, інші підвалини роботи цього апарату тощо. Базові ознаки бюрократії полягають у пріоритеті раціоналізму та ефективності, що виражаються у наявності загальних, офіційно закріплених посадових повноважень, у суворій управлінській і контрольній ієрархії, писемному діловодству, освітній спеціалізації бюрократа, у повній самовідданості посадових осіб. Бюрократ призначається на посаду (його посада не є виборною), має чітко визначену сферу повноважень та є підзвітним у своїх діях своєму керівництву, виконує свою роботу відповідно до встановлених правил, що виключає свавілля та корупцію, перебуває в ізоляції від суспільного середовища, йому гарантовані раціональні умови службового зростання та фіксована заробітна плата. Ті ж випадки, коли державні справи не відокремлені від особистого господарства володаря і слугують його інтересам, є патримоніальним володарюванням. Якщо подібні випадки мають місце у сучасному світі, мова йде про неопатримоніальні політичні режими [18].

У процесі еволюції держави відбулися значні трансформації. Один із дослідників трансформацій державного управління Р. Роудс звертає увагу на зміщення акценту з уряду на управління в сучасній державі. Governance отримує пріоритет над Government. Тенденції останніх років підтверджують це явище. Суспільство переходить до самоорганізації, до мережевих стосунків як принципів організації суспільної життєдіяльності. Альтернативні урядовим інститути, мережі, впроваджують канали надання послуг поза державними структурами. Будується міжорганізаційна координація. Мережі регулюють себе самостійно, тому уряд являє собою все в більшій мірі феномен «порожньої підойми керування». Такі мережі потребують нового методу керівництва, а саме – спрямованого на допомогу в розв'язанні конфліктів та на пошук взаємних переваг [109].

Отже, існує широкий спектр підходів до визначення поняття держави. Це зумовлено, зокрема, широким розмаїттям теорій її виникнення. Згідно з сучасною політологічною наукою, держава є не лише ареною боротьби економічних інтересів, класів і груп, але й у першу чергу самостійним повноцінним актором у політичній боротьбі і тому має бути повернена на центральне місце політологічного дискурсу. Держава – не лише один із центральних об'єктів політичної науки, але й ефективний інструмент дослідження політичних явищ, їх причин та перспектив. Процес державного будівництва – надзвичайно важливий для розуміння сутності тих чи інших явищ в суспільстві.

1. 2. Теорії виникнення держави

На сьогодні існує широкий спектр підходів до визначення поняття «держава». Це зумовлено, серед іншого, існуванням різних теорій про причини виникнення держави, поглядів на еволюціонізм у цілому та на політогенез, зокрема.

Нижче ми розглянемо існуючі в політичних науках теоретичні підходи до визначення походження держави.

Найбільш поширеною теорією упродовж значного періоду історії була теологічна (теократична), що пояснює виникнення держави волею Бога. Точніше Бог «санкціонував» державну владу через гріховну сутність людей і необхідність керувати їхніми вчинками. Необхідність створення держави походить не з природи Божественного світу, а від гріхопадіння людини та вигнання її з Раю. Християнство трактує її створення як результат погодження дій людей з обмеження гріха. Моральній сенс існування держави вбачається в обмеженні зла та в підтримці добра. Ця концепція міститься у давньоіудейських, давньоєгипетських, давньоіндійських, давньокитайських, давньовавилонських писемних джерелах, а також у значній частині середньовічних політичних трактатів. У Новий та Новітній час теократичної теорії дотримується християнська церква, пропагуючи її серед вірян. Не лише виникнення держави і державної влади пояснюється волею Бога, але й всі їхні прояви також. Зокрема, згідно з християнським вченням, будь-яка влада «від Бога», тому владі слід обов'язково коритися та поважати її. Теологічна теорія обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви – над державою. Їй властивий погляд на державу як на дещо вічне та непорушне.

Саме акт установаження державної влади теологічна теорія висвітлює таким чином: Церква отримала від Бога два мечі, але їй не годиться ними користуватися, тому вона «передала» один – світський – державі, делегувавши їй повноваження щодо врегулювання силових питань, а інший – духовний – залишила собі. Саме тому Церква як першоджерело має

безумовний пріоритет над світською владою. Церква закликає не лише підкорятися державній владі, а й молитися за неї. Ця догма не залежить від переконань та віросповідання носіїв цієї влади, але якщо держава примушує вірян до відступу від християнської віри та Церкви, тоді вони можуть здійснити спротив виконанню таких розпоряджень. Зокрема, в такому випадку Церква може вступити в прямий діалог з владою із закликами відмінити злочинні розпорядження, закликати народ до залучення механізмів народовладдя для впливу на керманічів держави, звернутися до міжнародних інстанцій або апелювати до світової спільноти, або звернутися до вірян із закликом вдатися до мирної громадянської непокори.

Ідея нерозривності зв'язку держави та Бога у сучасному світі набуває найбільшого значення у мусульманській спільноті як ідея халіфату. Що стосується демократичних держав західного світу, то існують певні суперечності стосовно взаємовідносин світської та релігійної сфер. У цьому сенсі існують два табори: перший вважає, що релігія є виключно частиною приватного життя і не відіграє законної політичної ролі в житті демократичного суспільства; другий табір наполягає на тому, що в основу всіх політичних рішень мають бути покладені моральні цінності, засновані на релігії. Зіткнення зазначених протилежних позицій виявляються при визначенні державної політики щодо абортів, досліджень у сфері клонування та ембріональних стовбурових клітин, одностатевих шлюбів і сімей, про присутність релігії в освітній системі тощо. Ускладнилися питання взаємодії Церкви та державної політики при спробах побудувати мультикультурні суспільства [30].

Отже, теологічна теорія є найдавнішою, але вона продовжує існувати у певній сфері суспільного життя, а в ісламському світі навіть займає провідну позицію.

Психологічна (Л. Петражицький та З. Фрейд) теорія виникнення держави ґрунтується на особливому уявленні про людську психіку. Людина, згідно з психологічною концепцією, має потребу жити в соціумі, а також має

потребу в авторитеті, щоб у повсякденному житті отримувати від нього приписи про те, як потрібно вчиняти. Також у людини існує схильність до панування та підкорення. Держава – це продукт психологічних конфліктів і протиріч між ініціативними особистостями, здатними приймати відповідальні рішення, і пасивною більшістю, яка здатна лише до імітаційних дій і виконання прийнятих кимось рішень.

Одним із напрямів психологічної теорії виникнення держави є патріархальна концепція (представники: Аристотель, Р. Філмер, Н. К. Михайловський, М. Н. Покровський), в якій держава розглядається як велика родина, що виникла в процесі з'єднання родів у племена, племен – у держави. Тобто процес виникнення держави – це по суті процес розростання патріархальної сім'ї. Аристотель виходив з того, що людина прагне до спілкування та створення сімей, а розвиток сім'ї сприяє виникненню держави, яка є продуктом розмноження, розселення родин та їх об'єднання, а державна влада є продовженням влади отця. Така форма об'єднання людей є найдосконалішою. Державу як велику родину розглядав також Конфуцій: влада імператора ототожнювалася з владою батька, а стосунки правителів та підданих – тотожні стосункам у сім'ї, де молодші залежать від старших і мають бути віддані правителям, шанувати їх та виконувати їхні накази. Правителі ж мають піклуватися про своїх підданих, як це прийнято в родині. Відповідно до цієї теорії відносини монарха та підданих відповідають стосункам отця з членами родини: завдання монарха – піклування про підданих, а обов'язок підданих – підкорення. Держава у своїй управлінській діяльності використовує як зразок родину, оскільки саме в родині формуються ті людські якості, без яких не може обійтися ані правитель, ані підданий. З давніх часів, ті, хто хотів керувати спільнотою, в першу чергу підпорядковували свою власну родину.

Згідно з патріархальною концепцією відтворюється проста модель: Авторитет – Пасивна більшість. З укрупненням спільноти у свідомості її членів лише більш чітко фіксується необхідність коритися отцю-монарху-

авторитету. Коренем громадянської покори, так само, як і коренем підкорення голові сім'ї, є потреба індивіда у тому, щоб хтось скеровував його дії, подавав приклад для імітації. Психічні особливості людини є такими, що вона має потребу жити в організованій спільноті, у колективній дії. Тому суспільство і держава є наслідками особливостей психології людини. Соціальні закономірності реалізуються через людську поведінку, діяльність, тому властивості людської психіки певним чином впливають на реалізацію цих закономірностей. Але цей вплив не є визначальним, і сама психіка людини формується під впливом відповідних економічних, соціальних та зовнішніх умов.

Консенсусна (договірна, контрактна) теорія розглядає державу як результат подолання природного стану суспільства (згідно з гоббсівською тезою, «війни всіх проти всіх»), або як результат укладання договору між людьми (згідно з гаслом Ж.-Ж.Руссо про рівність і свободи), який встановлює правила їхнього спільного проживання, права і обов'язки між сувереном та його підданими або громадянами. Договір є актом розумної волі індивідів. Він є не історичним фактом укладання пакту між народом та володарем, а певним станом суспільства, етапом еволюції спільноти, коли люди вирішують об'єднатися в державно-організаційну спільноту. Об'єднання людей в державно-політичну спільноту, таким чином, походить від природної потреби людей у свободах, порядку та забезпеченні справедливості. В результаті у правителя і народу виникає комплекс взаємних прав і обов'язків і, відповідно, відповідальність за їхнє невиконання.

Представниками цієї теорії у давньому світі та у середньовіччі є Моцци, Епікур, Ж. Боден, Г. Гроцій, у Новий час – Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ф. Прокопович, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та ін.

Класиком договірної теорії є Т. Гоббс. Він вважає, що спочатку люди були створені рівними у фізичному та розумовому аспектах. Кожна людина має «право на все» (Т. Гоббс) [30]. Т. Гоббс причиною укладання контракту

між індивідами вважав усвідомлення ними необхідності забезпечити мир у суспільстві, забезпечити людині право на життя та безпеку, спрямувати її дії на досягнення «загального» блага. Хоча, на думку Т. Гоббса, людина є істотою розумною, але вона є також і дуже егоїстичною, нею керують властолюбство, прагнення до багатства і бажання шкодити одна одній. У природному стані це викликає загальну ненависть, ворожнечу, помсту і, як наслідок, «війну всіх проти всіх». Цей девіантний стан долається за допомогою спільної влади, яка дбає про порядок у спільноті. Індивіди добровільно делегують усі свої права і свободи державі, влада якої є абсолютною, максимальною. Отже, у Т. Гоббса договір є не просто історичною передумовою держави як особливого політичного стану суспільства, а й її необхідною і постійною логічною складовою. Поняття договору має концептуальне значення у поясненні природи держави і політичного життя в цілому.

Іншим апологетом контрактної теорії походження держави є Дж. Локк, який вважав природний стан людської спільноти досить упорядкованим. Життя регулювалося законами природи, які трансливалися розумною волею індивідів, але механізму, здатного забезпечити належне користування своїми природними правами, не було. Ненадійність прав у природному стані, де кожний змушений самостійно обстоювати своє право і карати його порушників, підштовхує до укладення суспільного договору. Дж. Локк вважав, що це більше акт усвідомлення, ніж вияв крайньої необхідності [73].

Ж.-Ж. Руссо зробив також вагомий внесок у формування теорії суспільного договору. Причиною укладення суспільного договору він вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин, таких, як стихійні лиха, а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність серед людей і роз'єднує їх. У результаті укладання контракту колективним сувереном стає народ. Кожний, об'єднавшись з усіма, перетворюється на неподільну частину цілого. При цьому кожний, підкорюючи себе всім, не

підкорює себе нікому особисто, тобто залишається таким же вільним, як і раніше.

Договірна теорія стала проривом для свого часу. Вона обґрунтовує положення про те, що народ може сам впливати на формування державної влади, може скидати непридатного монарха, самостійно встановлювати обрану владу. Це закладає підвалини ідеї про народний суверенітет, обґрунтовує легітимність революційного повстання. Можна говорити про значний вплив контрактної теорії на траєкторії суспільно-історичного розвитку. Наприклад, США засновувалися як політичне об'єднання на засадах теорії суспільного договору. Досвід створення та подальшого існування цієї країни можна вважати випробуванням цієї теорії у політичній практиці у великому масштабі.

На сучасному етапі договірна концепція зберігає свою актуальність у певній площині. Ідея соціального контракту є базовим елементом консолідованої демократії. Зокрема, такі держави як Україна, потребують трансформації суспільного устрою саме на рівні загальносуспільного політичного консенсусу. Існує потреба в удосконаленні соціально-політичної форми інтеграції України. Дослідження еволюції договірної концепції є неодмінним компонентом розв'язання цього завдання. Це зумовлено не лише неминущим історичним значенням цієї концепції для становлення й розвитку громадянського суспільства та правової держави (йдеться, зокрема, про розроблені за її допомогою положення щодо правової рівності, народного суверенітету, непорушності особистих прав тощо), але й тим, що договірний теоретичний підхід й нині імпліцитно присутній у практиці державотворення та складає змістовний напрямок соціально-політичної думки (роботи Дж.Ролза, Р.Нозіка, Ю.Габермаса тощо), впливаючи на формування сучасної загальноприйнятої ліберальної ідеології. В цьому плані подальший розвиток модерного проекту відтворення єдності між публічно-правовою та приватною сферами буття суспільства є неможливим без проведення критичної рефлексії досвіду встановлення дороговказів гармонізації

соціальних взаємин, накопиченого договірною концепцією протягом її еволюції.

Органічна теорія (Г. Спенсер) виходить з розуміння держави як організму, тотожного живим біологічним системам у своєму розвитку та у своїй життєдіяльності. Відповідно, держава виникає як примітивне політичне утворення, розвивається та розростається до своєрідного екстремуму, потім починається процес старіння, який призводить до загибелі феномена держави.

У першій своїй теоретичній праці «Соціальна статика» мислитель висунув головну свою ідею – існування природного закону, що передує виникненню держави. Це «закон рівної свободи», дія якого спрямована на реалізацію кожним індивідом своїх здібностей у прагненні до поставленої мети. Державна влада – це завжди зло, яке є необхідним лише з огляду на недосконалість людства; вона є за своєю суттю насильством, тобто запереченням індивідуальної свободи. Уряд, влада – це тільки тимчасові соціальні інститути, необхідні, на думку вченого, тільки у перехідний період, коли людина переходить від самотності до спілкування, від дикості та егоїзму варварства до цивілізації, але зберігає при цьому свою егоїстичну природу. Держава, за визначенням Г. Спенсера, – це акціонерне товариство для спільного захисту і взаємодопомоги, а «суспільний організм», який часто вживається в літературі, слід бачити не просто метафору, а певну об'єктивну реальність – спільність принципів організації суспільства й індивідуального біологічного організму. Він підкреслював наявну схожість у принципах організаційної структури та еволюційного розвитку суспільства і біологічного організму. Але якщо для індивідуального біологічного організму характерна фізична нерозривність усіх його членів, то суспільство є тільки дискретне ціле, тобто структура, живі елементи якої ведуть самостійне біологічне життя. В індивідуальному біологічному організмі життєво важливими функціями наділені чітко визначені органи і функціональна диференціація, таким чином, є абсолютно завершеною, у

суспільстві ж така диференціація неможлива. Тому добробут структури, який розглядається незалежно від добробуту його складових, ніколи не може вважатися метою суспільних прагнень, а будь-які зусилля, спрямовані на добробут політичної структури, всі його прагнення самі по собі нічого не можуть досягти, а стають ефективними лише тоді, коли є вираженням прагнень індивідів [32].

Іригаційна теорія виокремлюється у межах дискурсу про європейський і східний шляхи виникнення держави. На Давньому Сході, в Азії та Африці перші держави виникли в зонах іригаційного землеробства в бронзову епоху. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд стало умовою збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула істотного значення. Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у надійному їхньому захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Основою її стало родоплемінне вельможне панство – общинне «чиновництво», яке виступало організатором виробництва і виконувало адміністративні функції, яке й створило апарат державної влади, що формувався.

Уперше ґрунтовно та вичерпно іригаційна теорія походження держави була сформульована у працях К. Віттфогеля. На прикладі ряду давньосхідних країн він показує, як в аграрних суспільствах побудова іригаційних споруд через свою надзвичайну складність та великі обсяги праці зумовили необхідність у об'єднанні людей та у керуванні ними. Гідравлічні споруди потребували постійного нагляду та централізованого управління для ефективного функціонування. Так з'явилися політичні спільноти. К. Віттфогель пов'язував східно-деспотичні форми правління з необхідністю у жорсткому централізованому керуванні з впровадженням обліку, редистрибуції, підкорення, що її викликала побудова складних іригаційних систем.

Азійський спосіб виробництва був, на думку К. Віттфогеля, ще однією формацією у марксовій схемі. К. Віттфогель звинувачував Маркса в умисному замовчуванні того факту, що за умов азійського деспотизму бюрократія є правлячим класом. К. Віттфогель виявив, що на доколоніальному Сході (передусім в Китаї) існувало «специфічне» суспільство – не буржуазне, не феодальне, не рабовласницьке. Його специфіка – в існуванні деспотичної держави, яка спирається на клас бюрократії. Віттфогель зумів обґрунтувати тезу про те, що, пройшовши через первісний лад, людство вступило в перше класове суспільство, але Захід рухався шляхом рабовласницької стадії та античності, а на Сході виникнув бюрократичний лад із «азійським способом виробництва», основою якого була відсутність приватної власності на засоби виробництва. Внаслідок цього суспільство «східного» типу є тупиковим варіантом, оскільки самостійно перейти до капіталізму неспроможне. Відсутність вільної робочої сили призводить до стагнації і унеможливорює соціальний прогрес у принципі. Віттфогель, як може здатися, абсолютизував базисну роль економічних чинників у розвитку суспільства, як це робили ортодоксальні марксистки. Проте сам він стверджував, що його наукові висновки про «східний деспотизм» спиралися насамперед на праці Макса Вебера. Ще до написання своєї головної праці Віттфогель, вивчаючи економічну та соціальну історію Китаю, виявив взаємозв'язок деспотичної організації суспільства на Сході із землеробством, що базується на іригації. Але особливими роблять суспільні системи Сходу не лише штучне зрошення земель і відсутність приватної власності на засоби виробництва, але й багато які речі суто політичного та цивілізаційного порядку.

Іригаційні роботи диктували необхідність жорсткого централізованого управління, розподілу, обліку, підпорядкування. І разом із тим іригаційна теорія враховує лише окремі зв'язки, окремі сторони процесу державотворення. Ретельні археологічні дослідження доводять, що поява складних іригаційних споруд не супроводжувалася ускладненням

централізованої бюрократії, а відбувалося це набагато пізніше за цим ускладненням. Це означає, що політична централізація оформилася з якоїсь іншої причини і лише створила передумови для масштабного будівництва систем водопостачання. Ніякі принципові нововведення, що передують політичній централізації, не були напряду пов'язані з долинами рік або з іригаційним будівництвом [37].

Марксистська (історико-матеріалістична, соціально-економічна, класова) концепція походження держави (Ф. Енгельс, В. Ленін) доводить, що причиною виникнення держави є «народження» приватної власності як наслідок розшарування суспільства на класи, а держава є продуктом і проявом класових протиріч. З розвитком виробничо-економічного розвитку з'являються класи з суперечливими інтересами. Для регулювання протистояння між ними з суспільства виокремлюється сила, яка і є за своєю суттю державою [143]. З часом вона все більш відчужується від соціуму. Чиновництво отримує публічну владу та право збирати податки. Згідно з ідеями Ф. Енгельса, держава існувала не завжди – первісні суспільства існували без державної влади і, що дуже важливо, без розшарування на класи і, відповідно, без класових протиріч. Таке бачення додержавних суспільств через дуже високий ступінь впливу матеріалістичної концепції деформувало істотним чином уявлення декількох поколінь дослідників про владні відносини в давніх суспільствах. К.Маркс, Ф.Енгельс, В. Ленін керувалися положенням про те, що держава – не сила, нав'язана ззовні, а результат внутрішнього поступу суспільства.

Сутність цієї теорії полягає в тому, що держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного. Найважливіші зміни в житті первіснообщинного ладу були пов'язані з істотними змінами в економічному житті тогочасного суспільства, яке поступово переходило від привласнювального господарювання (мисливство і збирання) до господарювання виробничого, до одержання надлишкового продукту. Це зробило робочу силу людини здатною виробляти

більшу кількість продуктів, ніж було необхідно для підтримання життя людини. Виникали реальні умови для експлуатації чужої праці та майнової і соціальної диференціації. Цей період характеризується трьома великими розподілами праці: 1) відокремленням скотарства від землеробства (це призводить до першого великого розподілу суспільства на два класи – вільних і рабів); 2) відокремленням торгівлі від виробництва (спричинює поглиблення майнової нерівності серед вільних); 3) відокремленням ремесел від землеробства (це викликає появу класу посередників-купців, зайнятих лише обміном продуктів).

Суспільство розкололося на групи людей з різним майновим станом і різними, подекуди протилежними, інтересами (формування класів). З'являється об'єктивна необхідність у новій організації, здатній вирішувати проблеми і конфлікти в суспільстві. На зміну первіснообщинному ладу приходять держава. Органи общинного управління замінюються органами державного апарату і виникає державна влада, яка виступає захисником панівних верств суспільства. Державна влада поширюється на всіх, хто проживає на визначеній кордонами території, незалежно від національності, й виступає як офіційний представник суспільства.

Вплив матеріалістичної концепції важко переоцінити. На її базі було створено ряд країн, у тому числі радянський блок та інші соціалістичні держави.

Патримоніальна теорія походження держави стверджує, що держава походить від права власника на землю. На прикладі феодальної системи можна відстежити, як право власності на землю транслюється на людей, що проживають на цій землі. Тобто джерелом державної влади є господар, а не народ (як стверджує, наприклад, договірна концепція). Державне господарство та скарбниця еволюціонують з приватного господарства володаря, а оподаткування є не державним обов'язком громадянина, а відображенням визнання володаря та його влади підданими. Органи державного управління рекрутувалися зі слуг та найближчого оточення

господаря. Основні представники патримоніальної концепції – К. Л.Фон Галлер та Ж. де Местр. Право власності передує державному порядку. В первісному суспільстві земля належала громаді в цілому, перебувала у колективній власності. З часом відбувається концентрація розпорядження землею і, відповідно, влади у руках вождів, вона поступово перетворюється на державну владу. Володарем землі згодом оголошується монарх (король, цар, князь тощо). Заволодіння землею, право власності на неї автоматично дає владу над людьми, які живуть на цій землі. Тобто право власності на землю стає першоосновою панування над територією.

Також існують інші теорії походження держави: лібертарно-юридична, расова (Ж. Гобіно), демографічна, кризисна теорії і теорія «інцесту» (К. Леві-Стросс).

Окрему увагу хотілося б приділити військово-податковій теорії (теорія насильства, теорія завоювання) (Ч. Тіллі), яка розглядає державне будівництво (на прикладі європейських держав) як результат двох основних факторів – фізичного тиску та збору ренти. Тому всі сучасні держави Європи являють собою результат різних комбінацій військово-адміністративного примусу у вигляді оподаткування та капіталістичного фінансування, в основі якого – державні борги приватним капіталістичним олігархіям. Ч. Тіллі зазначає, що визнання за насиллям центральної ролі дозволяє краще зрозуміти процес становлення та розвитку державних інститутів [див.: 153].

Теорія насильства та завоювання (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський) постулює походження держави в результаті війн між спільнотами; держава виступає як організація панування над переможеними. Теорія насильства пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших (у Є. Дюринга – частини суспільства іншою частиною, у Л. Гумпловича і К. Каутського – одного племені іншим). К. Каутський підкреслював, що лише там, де є насильство, виникає поділ на класи. Цей поділ на класи виникає не внаслідок внутрішнього процесу, а у результаті захоплення однієї общини іншою. У

результаті виникає одне об'єднання з двох общин: одна панує, інша – гнобиться. Лише теорією насильства не можна пояснити походження держави, проте ряд ідей, що складають зазначену теорію насильства, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Насилля – боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем – відіграло певну роль у створенні США.

Військово-податкова теорія держави є зараз загальноприйнятою серед прихильників світ-системної теорії, представників школи макроісторичної соціології тощо. Крізь призму військово-фіскальної теорії держави процес її формування можна відстежити за такими симптомами, як вибірковий підхід до примусу сплачувати податки, поділ на «своїх» та «чужих» та відповідні правила гри, рентоорієнтована поведінка посадовців.

Держава як апарат примусу і як монополія на застосування легітимного насилля, згідно з військово-податковою теорією, передбачає перш за все примус до сплати податків.

Державу Ч. Тіллі визначає як організацію, що здійснює примус, відрізняється від домогосподарства та родинних об'єднань і має відносну перевагу над іншими утвореннями на певній території. З точки зору цієї теорії, організоване злочинне об'єднання є державним утворенням, якщо усунені всі конкуренти та легітимоване політичне управління суспільством.

Процес становлення держави можна звести до такої схеми: озброєна група людей захоплює певну територію з населенням з метою збирання данини (tribute); таке оподаткування має примусовий характер; для того, щоб захистити свій «наділ», який «годує» цю групу осіб, вони за допомогою військових методів обороняють межі захоплених територій; таким чином, рента, яку сплачують піддані, стає також ціною за захист від інших озброєних груп [125]. Очевидним є ідентичність з охоронним рекетом, який

існує в такому ж вигляді і сьогодні в країнах третього світу. Будь-яке військове формування завжди прагне до контролю над локальною економічною системою [150].

Захист від загрози, що створена безпосередньо захисником, розцінюється як штучна послуга, а захист від зовнішньої загрози, – відповідно, як реальна. Саме тому, коли певна озброєна група людей починає захищати свою організацію силовими засобами від інших військових формувань, що зазіхають на неї, влада отримує певну легітимацію, а стосунки отримують характер обміну [22]. Розростання масштабів війни призвело до того, що вона вимагала все більше і більше ресурсів – людських і фінансових. У зв'язку з тим, що влада потребувала все більше від своїх підданих, аж до їхнього життя, їй довелося з часом розширювати набір послуг, які вона надавала своїм громадянам («народження» громадянина, який має тепер не лише обов'язки, а й права). Держава з часом перебирає на себе функції з виробництва суспільних благ (підтримка внутрішньої безпеки, створення базових об'єктів інфраструктури тощо). Це стало поштовхом до інституціоналізації системи державної влади, виборчої системи і взагалі до виокремлення політичної сфери у житті суспільства.

Таким чином, військово-податкова теорія ґрунтується на визнанні пріоритету у державному будівництві за такою схемою: військова організація, яка контролювала засоби примусу (флот, армію, поліцію, зброю), зазвичай прагнула до використання цих засобів у такий спосіб, щоб примножити ресурси та кількість населення, що знаходились під її контролем. Якщо конкурента не було, ця організація здійснювала захоплення (capture), а коли вона стикалася з конкурентом, розпочиналася війна. Саме процеси вилучення ресурсів та боротьби за новітні засоби ведення війни сформували основні структури державності.

В. Волков, один із провідних спеціалістів з економічної соціології у Росії, який працює у сфері військово-фіскальної теорії держави, стверджує, що становлення фіскальної системи є тотожним формуванню держави та

безпосередньо пов'язане з усіма його складниками – монополізацією права на використання сили, створенням імперсонального апарату управління, становленням відокремленого від решти суспільства класу держслужбовців, народженням інститутів громадянства та права. Податки є головним економічним індикатором становища тих, хто має монополію на застосування засобів примусу, та становища суб'єктів економічної діяльності [22].

Встановлення монополії застосування сили ґрунтується на контролі території на зовнішньому та внутрішньому рівні. Зовнішній контроль досягається шляхом захисту території від інших військових організацій, а внутрішній – у контролі виключності права на застосування насилля та відправлення правосуддя в межах певного об'єднання. Ці два аспекти з'єднуються у точці фіскальної монополії : 1) жодна зовнішня сила не має ані права, ані будь-якої можливості на збір податків, крім визначеної, та 2) кожен підданий зобов'язаний сплачувати встановлений податок і не може ухилитися від цього на законних підставах. Така монополізація має комплекс довгострокових соціальних, економічних, ідеологічних, структурно-інституційних ефектів, що й веде до формування держави як форми організації суспільства.

У відповідь на питання щодо причин різноманітності політичних утворень у Європі після X ст. та відмінностей між структурою більш пізніх національних держав Ч. Тіллі будує власну класифікацію підходів до походження окремої держави, аналізуючи та систематизуючи дослідження У. МакНіла, Г. Кларка, М. Дієра, Д. Розенау, а також представників світ-сисемної школи:

1. Етатистський підхід: трансформація держави розглядається як результат подій і процесів, що відбуваються в межах його кордонів; враховуються дві групи факторів – особливості (particularisms) та спрямованість (teleologies) розвитку.

2. Геополітичний підхід: багато уваги приділяється міжнародній системі як фактора розвитку тієї чи іншої держави (Дж. Розенау). Виділяються відповідно чотири типи політичної адаптації: стійка (asquiescent), нестійка (intransigent), сприяюча (promotive) та консервуюча (preservative).

3. Підхід за принципом виробництва: виникнення держави зумовлено економічними та політичними імперативами капіталістичного товарного виробництва. Держава займається створенням та редистрибуцією додаткової вартості, прагнучи до втримання влади та матеріальних цінностей. Структура держави визначається інтересами капіталістів, які діють у межах державних структур. Війна розглядається як проекція національних економічних інтересів в міжнародне середовище.

4. Світ-системні дослідження: різноманітні шляхи утворення держав пояснюються особливостями світової економіки. Поширене марксистське протиставлення праці та капіталу розглядається у проекції на світ у цілому. Стосунки між державами пояснюються прихильниками світ-системної парадигми економічною структурою, але структуру окремих держав виводять з їх позиції у світовій економіці.

Отже, ключовими факторами формування держави є залежність цього процесу від певної форми економічних трансформацій та від впливу зовнішніх викликів [125, с. 30-33].

Таким чином, існує широкий спектр версій щодо політогенезу держави. Але для якісного дослідження цього феномена необхідно застосувати інтегральний підхід та використати ключові ідеї викладених теорій як інструменти для дослідження ранньодержавних інститутів у сучасних політиях. Зокрема, одними з ключових стають тези військово-податкової теорії, які активно застосовуються в сучасних передових дослідженнях історичної та економічної соціології.

1.3 Політична антропология ранньої держави

Держава є відображенням економічних, соціальних і політичних відносин певного суспільства та пануючих у ньому ідей, що стосуються влади, сили, примусу, правосуддя та власності. Процеси укріплення держави як інституту завжди несли у собі дуже серйозні витрати для значної частини суспільства, так само, як і трансформації та реформи, започатковані або санкціоновані державною владою [99]. Але держава все одно перемогла всіх своїх конкурентів. Це парадокс чи закономірність?

Щоб відповісти на це запитання, повернемося до витоків – до ранньої держави.

Концепт ранньої держави дає можливість досягнути складні сучасні явища та тенденції через прості схеми. Певні архаїчні системи перейшли у сьогодення у вигляді іноді загадкових, але ефективних і сталих інститутів, що успішно та стабільно виконують свої функції. Аналіз генези політичних інститутів дозволяє зрозуміти природу походження тих чи інших явищ.

Х. Классен та П. Скальник визначають ранню державу як трирівневу (національний, регіональний і місцевий рівні) соціально-політичну організацію для регулювання соціальних відносин у складному стратифікованому суспільстві, поділеному мінімум на два класи, або в якому є наявним процес формування соціальних класів – правителів та підданих, відносини між якими характеризуються політичним домінуванням перших та обов'язком других сплачувати податки та об'єднані спільною ідеологією, що базується на принципі реципрокності.

Ще задовго до появи держави люди жили в добре організованих спільнотах, в яких вже існували податки, права, обов'язки, лідерство тощо. Без сумніву, важливим фактором формування держави є певні кількість та щільність населення, здатність спільноти контролювати певну територію, наявність ресурсів для утримання керівних структур, модель легітимації існуючого порядку [50].

Процес виникнення держави докладно розглянуто у працях політичних антропологів, які показали, як еволюціонує соціальна організація суспільства. Вона проходить три основні стадії: додержавне суспільство, ранньодержавне суспільство та держава. Але важливо розуміти, що процеси політичної еволюції архаїчних суспільств не можна звести лише до процесу зародження та становлення держави: державна лінія не була єдиним неминучим шляхом людської спільноти. Держава як форма соціальної організації мала (та має, за твердженням історичної соціології) ряд аналогів. Держава сформувалась унаслідок тривалої боротьби різних проектів. Багатолінійність та альтернативність соціального розвитку виражалася в поліморфізмі способів встановлення державного ладу. Крім того, залежно від специфіки історичного розвитку та обраного шляху (path dependency), географічних умов, зовнішнього середовища, перехід до державної форми здійснювався по-різному.

Такі політантрополози, як Д. Бондаренко, Л. Грінін та А. Коротаєв, вважають, що помилково ставити знак рівності між додержавними та бездержавними суспільствами, оскільки бездержавні суспільства за рівнем складності структури та за рівнем ефективності нерідко перевершували державні та особливо ранньодержавні.

Схема політогенезу, що її запропонували Е. Сервіс та М. Салінз, представлена таким чином: Банда (локальна група) – Плем'я – Вождівство (chiefdom) – Держава. Але на кожному з етапів існують альтернативи – ієрархічні та неієрархічні. Наприклад, грецькі поліси, що були по суті бездержавними соціальними організаціями, але за складністю соціально-політичної системи їх можна порівняти лише з державами. Прагнення бачити у всьому однотипний або однаковий прояв історичних законів спотворює картину історичної реальності.

Вчення про політогенез мають спільну схильність до звуження аналізу: вони розглядають виключно сам процес формування держави. Але цей процес був нерозривно пов'язаний з рядом інших еволюційних процесів.

Тому адекватне розуміння предмета дослідження можливе за умови врахування всього комплексу історичного розвитку. Але ж немає сумнівів, що ускладнення суспільства розкривало можливості не для однієї, а для багатьох моделей політогенезу. Врешті-решт, результат – встановлення абсолютного пріоритету держави – дає право вважати державну модель головною у процесі суспільно-політичної еволюції [14].

До виникнення перших державних утворень людство впродовж сотень тисяч років існувало у формі автономних локальних груп та спільнот. Близько сімох тисяч років тому ці спільноти почали об'єднуватися в більш великі політичні одиниці. Через тисячу років цей процес привів до формування перших держав. Те, що виникнення держав було не випадковою подією, свідчить той факт, що вони з'являлися незалежно одна від одної у різних місцях та в різний час. Це був закономірний результат детермінованого подібними умовами процесу.

Р. Л. Карнейро слушно стверджує, що політичні одиниці ніколи не відмовляються від свого суверенітету без домінуючого зовнішнього примусу [46]. Сучасна криза Європейського Союзу, поширення ідей євроскептицизму та дезінтеграційні тенденції говорять про запит на повернення необхідних елементів державного суверенітету, підтверджуючи думку Р. Карнейро.

Розмірковуючи щодо неминучості встановлення державного ладу, Х. Классен висловлює думку, що держава не лише не була неминучим фіналом політогенезу, але й обов'язково отримала б спротив від людей, якщо б вони знали про ту небезпеку, що її несе в собі ця форма суспільно-політичної організації. У процесі розвитку багатьох більш-менш складних типів соціокультурної організації в деяких випадках виникла рання держава. Саме держава виявилася найбільш життєздатною, і сьогодні – це домінуюча форма політиї у всьому світі. Чому саме держава? Так склалося випадково, чи це закономірний результат політогенезу, що був визначений від початку загальною логікою еволюції та прогресу? Ці питання залишаються

актуальними для дослідників, які вивчають альтернативні форми політичного устрою суспільства.

Вождівство – це універсальна політична структура та обов'язковий етап суспільного розвитку, через який мусить пройти кожна держава у поступальній еволюції від додержавних до державних форм.

Для того, щоб розглянути вождівства у структурі сучасного державного утворення, слід проаналізувати базові уявлення про державу крізь призму еволюції соціальної влади. Вождівства як альтернативні структури влади існували задовго до виникнення держав, потім продовжували існувати на їх кордонах, а зараз продовжують функціонувати в тілі всіх сучасних держав, навіть у найрозвиненіших. Розрив між сучасною раціонально-бюрократичною державою та нібито архаїстичним особистісним вождівством насправді набагато менший, ніж здається. Реальні держави існують не на протилежних полюсах, істина, як завжди, десь посередині. Як зазначав Макс Вебер, політії зазвичай не розрізняються настільки чітко, як це закладено в ідеальних типах. Сучасна держава спирається на деперсоналізовану систему управління, що базується на бюрократії та правовій системі.

У реальній політичній практиці держави завжди організовувались та намагались панувати над вождівствами, які, в свою чергу, виборювали для себе свободу дій і навіть влади, що іноді за своєю природою наближалася до державної.

Розуміння природи держави неможливе без уявлення про те, як у процесі створення громадянського суспільства конкуруючі сили регулюються та спрямовуються на подолання вождівств, що дозволяє громадянам отримати максимальну користь від всезагальної урядової структури. Вождівства ж, якщо і створювали інституційну структуру, то вона все одно була не довготривалою, розвиваючись та занепадаючи за життя одного покоління. Замість інституційних структур вождівства базуються на елементарній владі, що зазвичай означає контроль над найвигіднішими

позиціями для мобілізації економічних ресурсів, що вельми прагматично використовуються для контролювання альтернативних джерел влади в економічній, силовій та ідеологічній сферах. Саме тому, що рівень інституціоналізації в таких системах є дуже низьким, вони залишаються надзвичайно динамічними формами управління та легко адаптуються, трансформуючись під нові умови та можливості. Тобто вождівства приймають різноманітні форми, пристосовуючись до нових історичних умов, проникаючи навіть у високорозвинені державні утворення.

Вождівства є політіями середнього ступеня складності, в який входять додержавні, субдержавні утворення та failed states (провалені державні проекти). Вождь – це особа, яка прагне до накопичення особистої влади, пристосовується до обставин та шукає альтернативні джерела прибутку та влади.

Щоб досягнути всі тонкощі процесу формування держави, слід зрозуміти природу її динамічних стосунків з локальними вождівствами, оскільки останні завжди знаходилися всередині кордонів і сфер впливу держав. У межах держав вожді завжди є ключовими політичними акторами, постійно змагаючись або співпрацюючи з державними структурами. Вони лавирують у лакунах між державними інститутами, прагнучи підкорити потоки ресурсів, що ще не контролюються державою. Але якщо йдеться про сучасне, розвинене, стає суспільство, то свобода для маневрів вождівських структур має ефективно регулюватись зусиллями раціонального уряду. Поява ефективної держави стала можливою завдяки зусиллям бюрократичних і небюрократичних інститутів, які стримували, контролювали та обмежували владу вождів. У результаті цього процесу олігархи, дони, старійшини інкорпуються в тіло держави, стаючи її внутрішніми органами. Вони прагнуть привласнити можливості держави, руйнуючи інституційну структуру й повертаючи суспільство у стихійний стан. У вождівстві існує особистий, безпосередній контроль над владними ресурсами – у військовій, економічній, релігійно-ідеологічній та політичній

сферах [147]. І чим більше сфер суспільно-політичного життя вождю вдається підкорити, тим більша та стабільніша його влада.

Держави мають набагато більше можливостей, оскільки вони здатні переслідувати довгострокові цілі та залучати величезні ресурси для створення таких складних інститутів, як флот, податкова система та система охорони здоров'я тощо. Але у вождівствах функції державних інститутів іноді успішно виконуються за рахунок саморегулювання: наприклад, у додержавних і протодержавних суспільствах, в умовах відсутності правової системи, невідворотність покарання, наприклад, гарантував інститут кровної помсти. Так, абхазький письменник Ф. Іскандер в оповіданні «Сандро з Чегему» описав цей механізм, поширений на дорадянському Кавказі. Тобто невідворотність покарання, що сьогодні забезпечується всезагальним складним інститутом судової, пенітенціарної та міліцейської системи в масштабах держав з багатомільйонним населенням, мала чи не більшу силу ще у родоплемінному суспільстві у масштабі лише двох родин. Цей механізм вимагав більших трансакційних витрат від мирного населення, тому з ускладненням суспільства раціоналізувався та бюрократизувався, що підтримало перехід від переважно вождістських структур до переважно державних.

З одного боку, вождівство – дуже крихка та короткотривала форма організації влади в суспільстві, оскільки неможливо тримати під постійним особистим контролем велику кількість людей (в той час як логіка вождівства прагне до постійного розширення сфер впливу). Умови змінюються, сили та обізнаність вождя у певний момент починають неухильно зменшуватись, і вождівство руйнується. Але, з іншого боку, ця форма організації є дуже гнучкою, вона, неначе вода, знайде слухний момент та шлях для себе, виникне спочатку на периферії, потім простягне свої інструменти до центру, поступово відвоює вигідні позиції опортуністськими методами, і таким чином, знайде своє місце у будь-яких історичних умовах, принаймні, на певний час, до завершення свого циклу.

Перевага держави полягає в тому, що М. Манн називав інфраструктурною владою на противагу деспотичній: безособова, універсальна влада бюрократичної машини не старіє, не залежить від процедури престолонаслідування тощо [168]. Інфраструктурна влада більш м'яка порівняно з владою вождя – замість примусу вона вчиться збирати інформацію, аналізувати її, розуміти, як здійснювати управління [174], що дозволяє не менш ефективно керувати життям громадян.

У сутності держави закладено два важливих принципи, які на перший погляд здаються такими, що виключають один одного: соціальне координування на користь громадян та експлуататорське панування на користь володаря. Державна влада врівноважує потреби суспільного блага з інтересами володаря. Будь-який історичний приклад складної суспільної організації демонструє державне координування в поєднанні з використанням елітами державних інститутів задля привілею у вилученні ресурсів та їхнього подальшого захисту.

Таким чином, держава – це набір організацій, мереж і громадянських рухів, які співпрацюють та конкурують між собою. Державні інститути вищого порядку контролюють інститути нижчого рівня та використовують в інтересах держави суперництво між вождістськими структурами (як формалізованими, так і неформальними), що намагаються отримати переваги та прибуток, використовуючи державу. Перевага раціонально-бюрократичного способу управління викарбувалася за довгий строк, боротьбу з ним вели такі недержавні владні актори, як бізнес, олігархи, провінційна знать, мафіозні організації, анархісти, політичні рухи тощо. Але повної перемоги держави над цими суб'єктами не відбулося, і в найближчий час не відбудеться. Стримуючи та обмежуючи одних зі своїх конкурентів, держава схильна укладати контракти, співпрацювати та навіть активно підтримувати інших, наприклад, крупний капітал. Певна категорія капіталістів в сучасному політичному світі, на міжнародній арені, має не менше інструментів впливу, ніж уряди. Цей феномен давно розглянутий

дослідниками неомарксистської школи, зокрема, К. Полані, М. Вебером та Дж. Аррігі [40].

Дослідники сучасного розвитку на периферії, Д. Асемоглу та Дж. Робінсон, у своїй роботі «Why Nations Fail» [145], стверджують, що економіка виявляється неефективною у тих суспільствах, де переважають екстрактивні інститути, тобто такі, що працюють на збагачення домінуючих в політиці суб'єктів. Панування екстрактивних інститутів не дозволяє бідним країнам стати на шлях економічного зростання та вирватися зі злиднів. Участь цих країн однакова, не дивлячись на різницю в інших факторах, таких, як клімат, історія, площа, кількість населення, наявність природних ресурсів, культура тощо. В будь-якому разі порядок денний визначає еліта, яка розробляє дизайн економічного та політичного ландшафту таким чином, щоб отримати для себе максимальну користь і закріпити свої владні позиції за рахунок іншого населення. Може змінюватись природа, походження, кількісний склад еліт, особливості побудови та функціонування екстрактивних інститутів, вибудованих ними, але їх вплив та характер діяльності залишаються більш-менш незмінними. Прямі наслідки цього – укріплення еліт, котрі їх створили. Серед непрямих – може бути просто розвал держави. Будівництво системи екстрактивних інститутів – це по суті перехід від центрального командування до кланового капіталізму. Екстрактивні політичні інститути створюють екстрактивні економічні інститути, що викачують з країни гроші на користь еліти. Рішенням для провальних державних систем є трансформація екстрактивних інститутів в інклюзивні, які працюватимуть на користь всього суспільства [145].

Т. Ерл та Г. Дерлуг'ян в своїй статті «Слабкі держави, сильні вождівства» ототожнюють будівництво ефективної держави сучасного типу з будівництвом центральних бюрократичних і небюрократичних інститутів. Така система інститутів у рамках своїх повноважень ліквідує або контролює діяльність джерел влади, альтернативних державі. І все ж першочергове

завдання держави – не викоринити своїх конкурентів, не знищити їх, а інкорпорувати їх у свою структуру з максимальною вигодою, щоб поширити контроль і владу навіть на ті сфери, де пряме бюрократичне втручання неможливе [40]. Тобто мова йде про трансформацію екстрактивних інститутів у інклюзивні, про яку говорять Д. Асемоглу і Дж. Робінсон. Держава впродовж всього свого існування намагається організувати вождівства відповідно до своїх інтересів, а останні, своєю чергою, завжди намагаються перехопити ініціативу.

Отже, концепт ранньої держави (early state) є надзвичайно актуальним інструментом для сучасної політичної науки, зокрема для дослідження трансформаційних процесів у країнах третього світу, для дослідження країн, що намагаються здійснити політичну модернізацію та стикаються на цьому шляху зі складностями, які не можуть бути пояснені сучасною політичною теорією.

Висновки до першого розділу

Держава є таким політико-історичним феноменом, головними ознаками якого є наступні:

- чітко визначені територіальні межі;
- контроль над засобами примусу;
- політична легітимність.

Саме наявність цих характеристик забезпечує стабільне, передбачуване та ефективне функціонування держави.

Згідно з Ч. Тіллі, обов'язковими атрибутами держави є чітка відмежованість від інших організацій цієї території, незалежність та формальна погодженість її інститутів між собою.

Наведені вище ознаки певним чином корелюють між собою, що дозволяє нам інтегрувати їх у такі компоненти держави, як комплекс інститутів і територія.

Сучасна ситуація у світі визначає певну специфіку міждержавної взаємодії: як суб'єкти міжнародних відносин вони знаходяться в правовому глобальному просторі, який сьогодні неухильно розвивається, стаючи все тіснішим. Йдеться про все більш змістовну та впливову систему міжнародного права, яке останнім часом сконцентрувалося навколо прав людини, про перманентний процес адаптації національно-державних законодавств до законодавств вищого порядку. Розвивається гомогенна глобальна інфраструктура та ринок праці. Розмиваються кордони між державами: чіткі фронтіри в деяких регіонах відходять у минуле для людей, товарів і послуг. Ринок грошей є лідером в цьому сенсі. Нового рівня сягають межі впливу недержавних та наддержавних акторів.

Але зміни у сферах впливу на міжнародній арені не означають нівелювання або навіть зменшення ролі держави у світових процесах. Книга «Повернення держави», видана П. Евансом, Д. Рушеймером та Т. Скочпол, оголосила про необхідність реставрації держави як одного з центральних понять в політологічному дискурсі та застерегла від недалекобачної низької

оцінки ролі держави у політичних процесах. Вона залишається головним актором у політичному житті і водночас посідає центральне місце в політологічному дискурсі. Ми хочемо запропонувати інтегральний підхід на основі історичного неоінституціоналізму, світ-системної теорії та економічного підходу. Згідно з ним, держава є центральним суб'єктом в архітектурі сучасного політичного світу, але її роль визначається в кожному випадку окремо і залежить від комплексу обставин, що визначають могутність, дієспроможність, суб'єктоздатність кожної окремої держави у певний історичний момент. Поглинання функцій держави недержавними агентами, такими як, ТНК, наддержавні структури, міжнародні організації тощо, найбільш гостро та яскраво проявляється у тих випадках, коли певна держава починає втрачати свої функції внаслідок таких чинників, як неякісна політична система, руйнування політичних інститутів унаслідок корупції, неефективне управління, невідповідність державно-інституційної системи суспільним або економічним потребам та умовам, зовнішньополітичний контекст тощо. Такі проблеми з якістю державно-інституційної системи й вивільняють простір для діяльності недержавних акторів.

Ретельний і глибинний аналіз сутності держави як історико-політичного феномена дозволяє розширити когнітивні можливості держави як політологічного концепту, використати державу як новий інструмент дослідження.

У політичній науці існує широкий спектр підходів до визначення поняття «держава». У зв'язку з цим існують різні теорії про причини виникнення держави та погляди на політантропологічний еволюціонізм.

Серед існуючих теорій виникнення держави найбільш актуальною та перспективною з точки зору аналітичного інструментарію аналізу нам вбачається військово-податкова теорія держави, яка пояснює процес державного будівництва на прикладі історії європейських держав, концентруючись на таких його факторах, як фізичний тиск та збір ренти. Тому всі сучасні держави Європи являють собою результат різних

комбінацій військово-адміністративного примусу у вигляді оподаткування та капіталістичного фінансування, в основі якого лежать державні борги приватним капіталістичним олігархіям.

Політична антропология дозволяє дослідити процес еволюції соціальної організації суспільства, його три основні стадії: додержавне суспільство, ранньодержавне суспільство та держава. Але цей процес, будучи центрованим навколо зародження та становлення держави, ними не обмежується, оскільки цей тип політичної організації суспільства не був єдиним шляхом. Держава має ряд аналогів серед форм соціальної організації, різних проектів, які були врешті решт переможені. Багатолінійність та альтернативність соціального розвитку виражалася в поліморфізмі способів встановлення державного ладу.

Аналіз встановлення державного ладу як єдиної форми політичного устрою неможливий без глибокого аналізу стосунків держави з локальними вождівствами, які існували в межах фізичних та юридичних кордонів держав. У межах держав вожді завжди є ключовими політичними акторами, постійно змагаючись або співпрацюючи з державними структурами. Вони функціонують у лакунах між державними інститутами, прагнучи заволодіти потоками ресурсів, що ще не контролюються державою. Якщо йдеться про сучасне, розвинене, стає суспільство, то свобода для маневрів вождітських структур має ефективно регулюватись зусиллями раціонального бюрократичного уряду.

Саме раціонально-бюрократична державна система дозволила опанувати владу вождітських структур, давши можливість ефективно функціонувати інститутам держави. В результаті цього процесу олігархи, дони, старійшини інкорпорується в тіло держави, стаючи її внутрішніми органами.

Проблеми, що виникають у розвитку сучасних держав, часто мають глибоке політантропологічне коріння, та щоб знайти причини того чи іншого явища, іноді треба провести ретроспективний аналіз. Це дасть можливість

визначити ефективні шляхи подолання цих проблем, які часто не мають пояснення у сучасних політологічних теоріях, тому що не мають аналогів у світі.

Логіка держави побудована на протистоянні двох принципів: з одного боку, координування на користь громадян, а з іншого – експлуататорське панування на користь володаря. Така логіка здатна врівноважити потреби суспільного блага з інтересами володаря. Історія демонструє, що будь-яка суспільна організація функціонує за рахунок поєднання державного координування з використанням елітами державних інститутів задля привілею у вилученні ресурсів та їх подальшого захисту.

Ця логіка описана Д. Асемоглу та Дж. Робінсоном, які стверджують, що економіка виявляється неефективною в тих суспільствах, де переважають екстрактивні інститути, тобто такі, що працюють на збагачення домінуючих в політиці суб'єктів. Панування екстрактивних інститутів не дозволяє бідним країнам стати на шлях економічного зростання та вирватися зі злиднів. Участь цих країн однакова, не дивлячись на різницю в інших факторах, таких, як клімат, історія, площа, кількість населення, наявність природних ресурсів, культура тощо. У будь-якому разі визначає порядок денний еліта, яка розробляє дизайн економічного та політичного ландшафту таким чином, щоб отримати для себе максимальну користь і закріпити свої владні позиції за рахунок іншого населення країни. Прямі наслідки цього – укріплення еліт, котрі їх створили. Серед непрямих може бути просто розвал держави. Будівництво системи екстрактивних інститутів – це по суті перехід від центрального командування до кланового капіталізму, оскільки саме екстрактивні політичні інститути створюють екстрактивні економічні інститути, що викачують з країни матеріальні ресурси на користь еліти. Рішенням для провальних державних систем є трансформація екстрактивних інститутів в інклюзивні, які працюватимуть на користь всього суспільства.

Будівництво ефективної держави сучасного типу – це в першу чергу будівництво центральних бюрократичних і небюрократичних інститутів

інклюзивного типу. Така система інститутів у рамках своїх повноважень ліквідує або контролює діяльність джерел влади, альтернативних державі. І все ж першочергове завдання держави – не викорінити своїх конкурентів, не знищити їх, а інкорпорувати їх в свою структуру з максимальною вигодою, щоб поширити контроль і владу навіть на ті сфери, де пряме бюрократичне втручання неможливе.

РОЗДІЛ 2.

ДІЄПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВИ: ПОШУК ЕФЕКТИВНИХ ІНСТИТУТІВ

2.1 Дієспроможність державних інститутів

Дієспроможність держави спирається на два основних критерія: по-перше, можливість забезпечувати безпеку своїх громадян, а по-друге, здатність контролювати власну територію. В нашому ж випадку, коли всі три гілки влади працюють на користь утримувачів влади-власності, дієспроможність державних інститутів неухильно знижується внаслідок їх викривлення, втрати легітимності тощо. Відсутність вертикальних соціальних ліфтів, зниження добробуту громадян, яких було виключено з системи перерозподілу матеріальних благ, погіршення послуг у сфері охорони здоров'я та освіти – це шлях, за яким ідуть країни, що втрачають дієспроможність у сучасному світі.

Звісно, на зовнішньополітичній арені вони можуть довгий час залишатися повноправним або навіть впливовими акторами, але їхня інституційна система розхитується, поступово руйнуючи їх зсередини.

На тлі руйнування життєво необхідних систем, таких, як освіта, охорона здоров'я, охорона суспільного порядку, формуються альтернативні їм приватні, тіньові системи, що неухильно витісняють старі неефективні інститути, сформовані державою. В корумпованій державі втрачається будь-який сенс сплачувати податки – держава не спрямовує їх за призначенням, що змушує громадян нерідко задля вирішення якихось суспільно важливих і особистих потреб звертатися до приватних структур, витрачаючи при цьому власні кошти. В разі потреби в лікуванні, отриманні освіти і навіть в ремонті дорожнього покриття на своїй вулиці громадянин змушений сплачувати вдруге – на цей раз приватним структурам. Тобто інститут оподаткування повертається до свого початкового стану часів збирання данини, згідно з військово-податковою теорією виникнення держави, – податок сплачується

лише в примусовому порядку і з єдиною метою – уникнути позбавлення волі або фізичної розправи з боку осілого бандита.

Дієспроможність держави для пострадянських країн – термін доволі умовній, оскільки він має пов'язати результати, отримані під час посткомуністичного процесу з тим, що ці процеси охопили. Мається на увазі той багаж, який суспільство мало у вигляді певного історичного, внутрішньо-та зовнішньополітичного контексту та у вигляді постійно виникаючих викликів.

Дослідниками виявлено стійку кореляцію між повнотою реалізації функцій державних інститутів та їх демократичним спрямуванням. Так, країни, що прагнуть до більш повної реалізації функцій державної спроможності, рухаються у здебільшого демократичному напрямку. Країни з обмеженою дієспроможністю державних інститутів є здебільшого консолідованими автократіями або рухаються у цьому напрямку [79, с. 41-42].

Сильна, дієспроможна держава не є якимось архаїчним інститутом, який у сучасному світі є антонімом сталої держави. Навіть такий адепт ліберальної моделі, як Світовий Банк, аналізуючи політико-економічні проблеми країн пострадянського регіону, говорить про те, що низький рівень дієспроможності держави є серйозною перешкодою для досягнення прогресу в більшості сфер економічної та соціальної політики. Більш того, коли йдеться про особливо складні, переломні моменти історії, роль держави у їх подоланні посилюється до абсолютного значення. Радикальна лібералізація була виправдана на першому етапі посткомуністичного переходу, але в подальшому підвищення регулюючої функції держави стає просто необхідним, оскільки будь-яке реформування в умовах неефективної держави є неможливим. Мова йде про такі напрямки підсилення державно-інституційної системи, як поглиблення реформування економіки в руслі ринкових засад, а саме завершення формування сталої ринкової

інфраструктури, законодавчого забезпечення цієї системи, крім цього, особливо гостро стоїть питання щодо забезпечення гарантій прав власності.

На сьогодні для таких країн, як Україна, приклад із вождівствами є надзвичайно актуальним, оскільки ФПГ (фінансово-промислові групи) змогли створити реальну конкуренцію державній владі, захопивши її в масштабах, що підірвало державну спроможність, знизивши її до критичного рівня. Питання сьогодні полягає в тому, чи зможе державна логіка «спільного блага» підкорити олігархів та їх приватні вождівства. В умовах, коли капіталізм переміг у світовому масштабі, коли класова боротьба поступово згортається, а на передній край вийшли інші гострі проблеми, породжені глобальним неолібералізмом, серед яких – проблема делегітимації держави, яка виявилася проблема стає гострою та суперечливою, оскільки система глобального неолібералізму відібрала у держави шляхом приватизації управління стратегічними об'єктами власності та ресурсами і залишивши її без засобів для існування, без інструментів впливу, але з цілим ворохом зобов'язань [39].

Сучасна золота доба історичної макросоціології пролила світло на розуміння історичної динаміки давніх суспільств та сучасного капіталізму, інституційних умов та мережевої природи ринків, неформальних економік, зростання та розпаду сучасних держав, виникнення революцій, мобілізації суспільних рухів, джерел та динаміки демократизації, в розумінні націоналізму та етнічності, причин корупції та організованої злочинності тощо. Головуюча роль дослідницького прориву пов'язана з іменами Ч. Тіллі, Т. Скочпол та М. Манна, які вивчали формування сучасних централізованих бюрократичних держав та одночасний спротив цьому процесу у вигляді елітних заколотів і народних повстань, національних сепаратистських рухів і профспілкових страйків, оформлення масових партій і соціальних революцій Нового Часу. Саме з такої складної, історично мінливої та неоднозначної взаємодії двох тенденцій – формування бюрократичної державності та

суспільного спротиву її тотальності – врешті решт виникають ліберальні демократії західного суспільства [41].

Ч. Тіллі висуває також план дослідження відтворення соціальної нерівності в суспільствах Західної Європи. Саме в цьому регіоні вперше вдалося опанувати капіталістично-олігархічні режими, а саме шляхом демократизації та редистрибуції та створення держави загального добробуту. Сучасний стан світ-системи висуває необхідність створення такої програми опанування капіталізму в глобальному масштабі. Приклади невдалих держав є результатом необмеженої влади глобального капіталізму – вони з'являються там, де потенційним централізованим державам не вистачає ресурсів та потенціалу для більш наполегливої та інституціоналізованої політичної стратегії, тому вони віддають перевагу знайомим неопатримоніальним стратегіям. Але на довгостроковому етапі цей вибір веде до втрати інституційного контролю, повної делегітимації державних інститутів унаслідок корупції, обурення діями політичних лідерів, їх хижацькою поведінкою, використанням інструментів елементарної влади.

Провали теорії модернізації на пострадянському просторі довели, що очікувати від країн цього регіону копіювання шляху державного будівництва за західним зразком дуже наївно. Сьогодні слід шукати інші шляхи опанування вождівств країн периферії та напівпериферії [40].

Джон Кін, описуючи новітню історію держави як соціально-політичного феномена, звертається до роздоріжжя, на якому опинилася Західна Європа в кінці XX сторіччя. Дискусія між прибічниками соціалізму та капіталізму зумовила намагання держави охопити неосяжне та задовольнити прибічників обох світоглядів. На думку Д. Кіна, неконструктивне ототожнення соціалізму з централізованою державною владою необхідно уникати, і шляхом до цього є перегляд визначення соціалістичної ідеології. Її раціональніше розглядати як більш широку демократію, тобто диференційовану і плюралістичну систему влади, де рішення, що стосуються автономних соціальних груп, приймаються їхніми

членами. Тобто класичні приклади соціалістичних держав необхідно доповнити таким важливим для існування політики компонентом, як громадянське суспільство, та зробити його ключовим актором у системі прийняття рішень. Такий синтез демократії та соціалізму є життєздатною та стабільною формою політичного устрою в сучасному суспільстві.

Шлях державно-адміністративного соціалізму прагнув нівелювати роль громадянського суспільства, стимулюючи пасивне споживання широкого набору благ, що надавав уряд. Зростаючі ж позиції капіталізму здійснюють шалений тиск на соціальні програми урядів, змушуючи їх постійно згортати допомогу населенню. Особливо це актуалізувалося в період світової економічної кризи на тлі зростаючого безробіття.

Криза держави загального добробуту на тлі кризи неоліберального капіталізму, яку сьогодні переживають розвинені країни, породжує дискусії щодо перевантаження держави: експансія уряду на національному, регіональному та місцевому рівнях призвело до того, що, намагаючись зробити забагато, він врешті решт зазнав поразки [49, с.30-35].

Дієспроможність пострадянських держав неухильно знижується, про що свідчать багаточисельні індекси та рейтинги дієспроможності урядів країн світу. Основні критерії дієспроможності державі – це контроль над власною територією та забезпечення безпеки громадян. Залежності від можливостей уряду держави поділяють на такі групи:

- 1) сильні;
- 2) слабкі (ті, що розв'язують завдання лише частково);
- 3) такі, що втрачають дієспроможність;
- 4) недієспроможні.

Більшість пострадянських держав, зокрема, Україна та РФ, належать до другої та третьої груп, в залежності від того чи іншого рейтингу та використаного в ньому підходу. Такі держави характеризуються тим, що з трьох гілок влади реально працює лише виконавча, в той час як законодавча відіграє лише фасадну функцію, певним чином легітимуючи діяльність

утримувачів влади, а судова – просто обслуговує їх інтереси, стає інструментом інституціоналізації їх режиму. Замість раціональної бюрократії в країні функціонує непрофесійна група, що виконує накази влади та репресує незгодних. Одна з провідних рис – це безпрецедентні, безмежні можливості, що їх отримують особи, наближені до володаря або правлячої групи. Мова йде в першу чергу про економічне збагачення правлячої групи та наближених до них осіб, непідвладність загальним законам, безкарність тощо. Уряд повністю ігнорує потреби всіх інших громадян, фактично ставлячись до них як до виключених. Існують лише потреби правлячої групи та її оточення. Корупція досягає найвищого рівня, стаючи єдиним способом функціонування суспільства в усіх сферах та на всіх рівнях.

На цьому тлі інфраструктура, що залишилася від радянських часів, руйнується, грошей на її підтримку в бюджеті не залишається, оскільки правляча еліта ніяк не зацікавлена в її відтворенні. Так само занепадають інститути охорони здоров'я та освіти, оскільки це питання соціального значення, які хвилюють правлячу еліту в останню чергу, переважно під час електоральних кампаній. Зрештою демографічні, соціально-економічні, духовно-культурні проблеми населення країни, якою правляча еліта ніби опікується, і не можуть бути розв'язані нею, оскільки не має не тільки бажання, а й потрібного рівня кваліфікації та професійності.

Французький дослідник М. Оріу, визначаючи співвідношення держави з іншими джерелами влади, використовував формулу «перший серед рівних» і називав державу «інститутом інститутів». Тобто держава має вирішити завдання упорядкування діяльності всіх існуючих інститутів, причому таким чином, щоби користь від їхнього функціонування отримували народ [24].

Щоб успішно впоратися з модернізацією, державна система має бути в змозі перш за все оновлювати свою політику, тобто проводити соціальні та економічні реформи зусиллями самої держави [133, с. 152]. Все ж таки ставити знак рівняння між модернізованістю, з одного боку, та централізацією та здатністю проводити інноваційну політику – з іншого,

означає спрощувати ситуацію [133, с. 178]. Політична модернізація пов'язана з раціоналізацією влади, диференціацією і зростанням політичної активності населення. На Заході політична модернізація тривала багато століть. Державні інститути будувалися, руйнувалися, реформувалися, еволюціонували і все ще продовжують змінюватися. Тому у пострадянських країн попереду ще довгий шлях трансформацій різного роду.

Як політична система пострадянська держава являє собою певний набір формальних і неформальних інститутів, якими дуже легко маніпулювати олігархічним структурам. У 1990-ті рр. ці інститути були побудовані або скореговані останніми з метою контролю приватизації, а потім і всього життя держави. Ці інститути можна поділити на три групи за їх походженням:

1) радянський інституційний спадок:

- формальні інститути: система трудових відносин, пенсійна система, система охорони здоров'я та освіти;
- неформальні інститути: патерналістські орієнтації у ставленні до держави, її керівників та окремих установ, тіньова економіка;

2) нові ринкові інститути, переважно формальні: приватна власність, ринки грошей та товарів, фінансова система;

3) нові квазіринкові інститути, переважно неформальні, що відображають процеси адаптації економічних агентів до незручних інституційних змін: бартер, ухилення від сплати податків, подвійна бухгалтерія тощо.

На важливість вибудовування системи ефективних державних інститутів звертав увагу М. Саакашвілі, який наводить приклад реформування державно-інституційної системи Грузії за часів його президентства: з тих часів відбулася ще одна кольорова революція, змінився зовнішньополітичний курс країни, сам Саакашвілі втратив увесь вплив на грузинське суспільство, його громадську думку. Але ті реформи, які він встиг провести, дозволили побудувати такі міцні та ефективні державні інститути, що вони продовжують відтворюватись та ефективно працювати й досі, в

тому ж обсязі. Країна живе за новими правилами, і продовжуватиме жити, оскільки ефективність інститутів і полягає в тому, що вони працюють однаково ефективно, незалежно від особистості керівників держави, геополітичних зсувів, економічних коливань, електоральних циклів тощо. Отже, головною метою в розбудові державно-інституційної системи є створення раціональних, незалежних, сталих, стабільних систем і правил гри, що об'єктивно відтворюються у довгостроковій перспективі. В основі будь-якого успішного державного проекту лежить проблема розбудови ефективних інститутів.

Отже, дієспроможність інститутів держави – це важлива категорія для визначення структури та законів політичного поля суспільства. Її використання дозволяє дослідити реальні можливості держави, з'ясувати, хто насправді ними керує, використовуючи владні механізми для досягнення приватних цілей. Дієспроможність державно-інституційної системи – ключовий фактор для можливості реформування, розвитку та врешті-решт існування суспільства з поточною формою політичного устрою. Ця категорія визначає рівень життєстійкості держави.

2.2 Неінституціональний підхід: формальні та неформальні державні інститути

Інституціоналізм як окрема течія сформувався на початку ХХ ст., але до 60-х рр. перебував на периферії політекономічної науки, оскільки не знаходив прихильників. Серед причин була невизначеність змісту поняття інституту. Останнє трактувалося по-різному: від звичаїв до держави; але перш за все під інститутом розуміли соціально-психологічні явища життя та діяльності людей, які спираються на звички, що склалися та були закріплені звичаєвим правом. Але вже у 1960-70-і рр. у центрі уваги інституціоналістів були не просто звичаї, а соціальні інститути, що зумовлювали поведінку індивідів у стандартних ситуаціях. Це відкривало перспективи для встановлення об'єктивних закономірностей, до їх формалізації та відображення в економіко-математичних моделях. Інститути в цій інтерпретації виступають у якості засобів для досягнення індивідуального блага («егоїстичних цілей») [92; с. 19].

Неоінституціоналізм у політичній науці виник у контексті звернення вчених до досягнень інших наук. Так, виникли економічний (інституціоналізм раціонального вибору), соціологічний та історичний напрями. Ключовими проблемами неоінституціоналізму є вплив інститутів на політичну поведінку та вплив на трансформації політичних інститутів. Основні методологічні принципи нового інституціоналізму – розуміння та визнання обмеженості людського існування, що воно проявляється в різноманітних обмеженнях, у відмові від припущень про можливість повної інформованості і про суперраціональність індивіда. Індивід визнається раціональним, але до певної межі. Він може діяти як опортуністично або обмежено егоїстично, так і обмежено альтруїстично, але в будь-якому разі індивід нездатний розрахувати та передбачити всі наслідки своїх цілеспрямованих дій, як індивідуальних, так і колективних, включно з ненавмисними.

Центральним для інституційного підходу є питання про те, як інститути впливають на поведінку індивідів. Новий інституціоналізм пропонує дві відповіді: калькуляційний детермінізм та культурний детермінізм («calculus approach» and «cultural approach») [137]. Соціологічний (культурний) інституціоналізм розглядає індивіда в під впливом інституційного середовища, що його оточує та зумовлює його вчинки. Воно не може бути змінено ним, воно є заданим (taken for granted); індивід має інтеріоризуватися в це середовище. Інституціоналісти раціонального вибору (кількісний підхід) розглядають інститути як правила гри, що є створені безпосередньо індивідами для забезпечення умов для взаємодії один з одним. Інститутами визнаються як формальні, так і неформальні норми та правила [1].

У сучасній науці під терміном «інститут» можуть розумітися різні явища. По-перше, інститут може трактуватися як встановлення, комплекс формальних і неформальних правил, норм, принципів, що зумовлюють та регулюють діяльність людини у політичній сфері. По-друге, інститут може розумітися як політичне утворення або організація, певним чином організоване об'єднання індивідів, що виступає як колективний актор, та чи інша політична структура. По-третє, інститут може трактуватися як сталий тип політичної поведінки, що виражається у певній системі колективних дій, процедурі, механізмі.

Не всі стабільно функціонуючі інститути є ефективними. Д. Норт зазначає, що сукупність тих рис, що характеризують стійкість інституційної системи, в жодному разі не гарантує ефективності інститутів. Стабільність може бути умовою для складної взаємодії між індивідами, але вона не є достатньою умовою ефективності [88].

Р. Нуреев пропонує порівняти старий (Т. Веблен, Дж. Коммонс, Дж. К. Гелбрейт) та новий (Р. Коуз, У. К. Мітчелл, Дж. Бьюкенен, Х. Демсец, М. Олсон, Р. Познер) інституціоналізм, проаналізувавши основні розбіжності. Традиційний інституціоналізм ішов до економіки від права та

політики, намагаючись досліджувати проблеми сучасної економічної теорії методами інших наук про суспільство; тоді як неоінституціоналізм використовує протилежний шлях, досліджуючи політологічні та правові проблеми за допомогою інструментів неокласичної економічної теорії (перш за все, це сучасна мікроекономіка та теорія ігор). Крім того, традиційний інституціоналізм ґрунтується головним чином на індукції як на базовому методі дослідження, що й завадило сформуватися загальній інституціональній теорії; неоінституціоналізм, навпаки, обрав дедуктивний шлях, просуваючись від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя. Що стосується основного суб'єкта, то традиційний інституціоналізм концентрував увагу на діях колективів, що захищали інтереси індивіда; неоінституціоналізм віддає пріоритет незалежному індивіду, який за власною волею та згідно з власними інтересами обирає, членом яких колективів йому бути.

Засновником неоінституціоналізму є Р. Коуз, який у 1937 р. написав статтю «Теорія фірми», а згодом отримав Нобелівську премію з економіки. Ідеї цього напрямку були розвинені та сформульовані в працях Д. Норта та О. Уільямсона. Неоінституціональна теорія пропонує переглянути визначення інститутів; згідно з новим тлумаченням, інститути – це правила поведінки та засоби підтримання цих правил. Вони фіксують типологічні елементи дії, що пов'язані з дотриманням цих правил [102].

Одним із вихідних положень неоінституціональної теорії є поділ інститутів на формальні та неформальні. При вивченні природи політичної влади дослідники дійшли висновку, що на владні процеси визначальний вплив здійснюють саме неформальні механізми [19, с. 333]. При вияві характеру взаємодії між цими інститутами виникають певні труднощі через те, що способи взаємодії є унікальними для кожного окремого інституційно-економічного порядку. Однією з базових відмінностей між формальними та неформальними правилами є способи їх утвердження. Формальні правила закріплюються в законах і різноманітних письмових приписах, що є

обов'язковими для виконання. Вони претендують на всезагальність, публічність і відкритість. Неформальні ж правила часто приховані від сторонніх, і навіть якщо всі зацікавлені агенти знають про їхнє існування, конкретний зміст цих правил не прийнято обговорювати. Встановлення їхнього змісту, певна артикуляція зазвичай прикриваються фразеологією формальних правил. Відсутність претензій на всезагальність не означає, що неформальні правила обмежуються формою індивідуальних угод та кожного разу конституюються заново залежно від тих чи інших претензій контрагентів. Скоріше ці правила прив'язані до конкретних груп чи секторів ринку, в яких складаються свої локальні порядки, прийняті для цих груп чи секторів. Але ці ж правила можуть транслюватися іншими групами та секторами, але це відбувається з певними обмеженнями. У разі, якщо нові господарчі суб'єкти висувають претензії на ресурси та доходи без знання та дотримання цих неформальних норм, то їх перспективи у сфері кооперації та співпраці надзвичайно сумнівні. З ними відмовляться співпрацювати або домовляться про саботаж цих нових агентів, посилаючись на формально-декларативну причину.

І формальні, і неформальні правила поділяються на загальні та партикуляристські. До загальних формальних правил належать закони та інші регулюючі нормативні акти; до незагальних формальних – письмові ділові контракти, що визначають права і обов'язки сторін, що їх укладають. Загальні неформальні обмеження поширюються на широкий загал, представлені соціальними нормами, неформальні партикуляристські – діловими домовленостями, прихованими контрактами. Останні не підписуються агентами та зазвичай взагалі не обговорюються вголос, зводяться до натяків. На базі формальних і неформальних правил складаються відповідні повсякденні практики. При цьому формальні практики стримують та обмежують неформальні, а також стимулюють створення нових неформальних практик. Крім того, формальні практики, як

вже було зазначено, формують публічні обґрунтування, риторично камуфлюють неформальні [101, с. 61-62].

Дослідницька схема нового інституціоналізму включає три основні елементи: інституційні утворення, що дозволяють агентам організовувати свою діяльність на ринках; мотиваційна структура агентів, що визначає безпосередні спонукальні причини їхніх дій; концепції контролю, що допомагають виробити розуміння господарчих процесів та стратегії власної дії. При цьому інституційні утворення впливають на мотиваційну структуру агентів, а концепції контролю є їх спільним вираженням. До інституційних утворень належать права власності, структури управління та правила обміну. Під правами власності розуміються як обґрунтовані легітимні домагання агентів на володіння, використання та перерозподіл обмеженими ресурсами та на прибуток від цих ресурсів. Регуляція прав власності спирається на формальні правила (закони), але не вичерпується ними. Господарча діяльність починається з претензії на ресурси та отримання доступу до ринку. На наступному етапі виникають претензії на прибуток з боку інших агентів. Ці претензії можуть бути формальними та неформальними. Формальні претензії – це податки, проценти, комісійні тощо, неформальні – відкати, хабарі та інші платежі, що не фіксуються офіційно. Владні та силові структури держави покликані затвердити формальний порядок, але вони в той же час є активними агентами поля [103, с. 8-10].

Неоінституціональна теорія намагається об'єднати правила гри та стратегії гравців, тобто синтезувати логіку учасників та інститутів. Інститути модифікують «об'єктивні інтереси» і створюють не лише канали реалізації інтересів, але й створюють нову структури преференцій політичних агентів.

У своєму дослідженні ми спираємося на таке розуміння інститутів: інститути – це правила гри у суспільстві, або створені індивідом обмежувальні рамки, що організують відносини між індивідами, а також система санкцій, що забезпечує їх виконання (enforcement); це набір правил, процедура відповідностей, моральна та етична поведінка індивідів з метою

максимізації добробуту; це напрацьовані формальні (закони, конституції) та неформальні (добровільно прийняті контракти та кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію. В комплексі вони утворюють спонукальну систему суспільств та економік [88, с. 5-6, с. 17]. Вони виконують ряд системоутворюючих функцій, серед яких зменшення невизначеності, організація повсякденного життя, створення структури взаємодії індивідів.

Інститути поділяються на формальні та неформальні. Формальні інститути – це правила, що створені спеціально уповноваженими агентами. Останні також забезпечують їх виконання. Неформальні інститути – це загальноприйняті умовності та етичні кодекси поведінки. До них відносяться звичаї, звички, норми, які є результатом людського співіснування [92, с. 27-28].

Неформальні інститути є системою обмежень, яка допомагає структурувати стосунки між людьми, що має особливо важливе значення в умовах невизначеності. Наявність неформальних інститутів дозволяє знизити витрати. Зміст неформальних правил неможливо точно описати, як і неможливо чітко визначити ту роль, яку вони відіграють, але їхнє значення, безумовно, надзвичайно велике. Навіть у найрозвиненіших суспільствах формальні правила складають невелику частину тієї сукупності обмежень, що формують структуру можливостей, яка постає перед індивідами. В основі неформальних обмежень лежать формальні, але останні далеко не завжди є безпосереднім джерелом ситуацій вибору. Самодостатність та визначальний вплив неформальних правил доводить такий приклад: ідентичні формальні правила в різних суспільствах мають різні прояви та ефекти, призводячи до різних результатів.

Неформальні обмеження народжуються з інформації, яка за допомогою соціальних механізмів передається від одного індивіда до іншого. Культурний фільтр забезпечує безперервність, завдяки якій неформальні шляхи вирішення певних проблем, знайдені в минулому, переносяться в

сучасність та роблять неформальні обмеження важливим джерелом безперервності під час тривалих соціальних змін. Крім того, система неформальних правил є вичерпним джерелом регулювання суспільства. Цю тезу можна проілюструвати на прикладі додержавних суспільств, які успішно функціонують без формальних обмежень, якими звикли користуватися задля попередження насилля та збереження безпеки сучасні суспільства. Така форма суспільного регулювання може бути відображена в дзеркалі теорії ігор як успішна форма співпраці. Тісне співіснування індивідів в умовах відсутності державності та формальних правил призводить до кристалізації досить стійких неформальних структур.

Виникаючи як механізм координації форм людської взаємодії, що постійно повторюються, неформальні обмеження є, з одного боку, продовженням, розвитком і модифікацією формальних; з іншого боку, вони є санкціонованими нормами поведінки; крім того, вони є інтеріоризованими стандартами поведінки індивіда [88, с. 57-62].

Однією з найпоширеніших форм неформальних обмежень є звичаї. З точки зору загальних ресурсів, що їх витрачається в межах всієї економіки, саме на звичаї припадає найбільша кількість трансакційних витрат, які вирішують проблему координації. Неформальні обмеження, що виникають під час обміну, є більш складними, тому що вони повинні мати такі властивості, які надають процесам обміну життєздатність завдяки зниженню витрат на оцінку та забезпечення дотримання умов обміну. Якби не було обмежень, то асиметричність інформації та, відповідно, розподілу прибутку вимагала би використання великої кількості додаткових ресурсів для оцінки і навіть завадила б проведенню обміну взагалі, тому що дотримання його умов було б неможливо проконтролювати. Неформальні обмеження можуть приймати форму взаємних домовленостей про засоби зниження витрат оцінки (стандартизація методів зважання та виміру при зборі податків, данини – Дж. Скотт [174]) та підвищувати ефективність контролю за домовленостями з боку третіх сторін за рахунок використання третіми

сторонами певних механізмів примусу та покарання. Також треті особи можуть використовувати інформаційні мережі для аналізу економічної ситуації. Ті агенти та інструменти, що ними використовуються, які роблять ефективними неформальні норми економічної поведінки, не лише є найважливішою частиною процесу розвитку складних форм обміну протягом всієї історії, але й можуть бути розглянуті крізь призму теорії ігор: так, кооперативна поведінка розглядається як результат дії факторів, що змінюють норми зниження витрат та збільшують потік інформації. На думку Д. Норта, розвиток форм обміну в період пізнього середньовіччя та початку Нового часу стало можливим завдяки великій кількості неформальних інститутів ще до появи перших писаних кодексів комерційної поведінки. В термінах теорії ігор це – зростання прибутку внаслідок кооперативних дій або зростання витрат від ухилення від співпраці [88, с. 61-63].

Крім того, Норт зазначає, що мотивація індивіда набагато складніша за ту, що уособлена в примітивній моделі очікуваної корисності. Неможливо досягнути економічні підвалини певного суспільства не з'ясувавши центральну роль суб'єктивних преференцій у контексті формальних інституціональних обмежень, які дозволяють індивіду виражати свої переконання з нульовими або дуже незначними витратами. Ідеї, організовані ідеології і навіть релігійний фанатизм відіграють дуже важливу роль у формуванні суспільств та економік [88, с. 64-65].

Неформальні обмеження не можуть змінюватися миттєво як реакція на зміни формальних правил. За таких обставин виникає напруга між уже зміненими формальними правилами та сталими, стійкими неформальними, які здійснюють великий вплив на процес економічних змін.

З розвитком та ускладненням суспільства створюються формальні юридичні системи, покликані розв'язувати конфлікти, що призводять до встановлення формальних правил. Розвиток ієрархічних взаємовідносин всередині складних організацій сприяє виникненню формальних структур, покликаних регулювати стосунки «принципал-агент».

Формальні правила можуть доповнювати неформальні обмеження та підвищувати їх ефективність. Вони можуть знижувати витрати отримання інформації, нагляду та примусу і, таким чином, дозволити неформальним обмеженням регулювати більш складні обмінні операції. Формальні правила можуть вводитися для того, щоб модифікувати, переглянути або змінити неформальні обмеження. Через зміну у співвідношенні сил між сторонами продовження обміну може вимагати зміни інституціональних рамок, але цьому завадять неформальні обмеження [88, с.; 68].

Формальні правила включають політичні, юридичні та економічні правила та контракти. Їх ієрархія складає загальні та конкретні обмеження. Конституції зазвичай укладаються таким чином, щоб змінити їх було складніше, ніж законодавчі акти, а законодавчі акти – складніше, ніж індивідуальні контракти. Політичні правила в загальному вигляді визначають ієрархічну структуру прийняття рішень та найбільш важливі характеристики контролю політичними процедурами. Економічні правила встановлюють права власності, тобто комплекс прав з отримання та використання прибутку від власності та обмеження доступу інших агентів до майна або ресурсу. Контракти містять умови конкретної угоди з обміну. Функція правил полягає в полегшенні обміну, незалежно від початкового співвідношення сил між сторонами, що приймають рішення. Задана структура прав та система контролю за їх дотриманням визначає можливості з максимізації особистої вигоди, що надаються гравцям шляхом здійснення економічних або політичних обмінів. Обмін передбачає укладання угод у рамках існуючої інституційної констеляції. Але іноді гравці схильні витратити значні ресурси задля зміни достатньо глибоких суспільних структур, щоб змінити свій арсенал прав. Д. Норт зазначає, що функція формальних правил полягає не просто в сприянні обміну, а лише певним формам обміну [88, с. 60-69].

Формалізація правил допомагає у підвищенні доходів та у зниженні витрат для суб'єкта, який має легітимні засоби для встановлення таких формальних обмежень. Введення єдиних і чітких стандартів спрощує процес

вилучення податків та контролю населення, а саме ці завдання є пріоритетними для будь-якої влади [174]. Витрати захисту формальних правил зводяться до встановлення факту їх порушення, виміру ступеня порушення та покаранням порушника. Право власності реалізується через систему заохочень у наборі альтернатив, що постають перед економічними агентами [88, с. 28].

Слід розрізняти слабкі та неформальні інститути. Ігнорування формальних правил або ухилення від їхнього виконання не завжди свідчить про наявність неформальних правил або призводить до їх появи. Можлива ситуація, коли відсутні як формальні, так і неформальні інститути. Невиконання формальних правил є неінституційною поведінкою, що свідчить про слабкість інститутів. Крім того, певна закономірність поведінки стає неформальним інститутом тоді, коли вона відповідає вказівкам та приписам, порушення яких призводить до застосування певних санкцій.

Роль неформальних інститутів важко оцінити однозначно: з одного боку, їх можна розглядати як такі, що допомагають у вирішенні певних завдань, що постають поза компетенцією формальних інститутів, забезпечуючи оптимальну (або субоптимальну) відповідь на ті чи інші соціально-політичні виклики. З іншого боку, неформальні інститути є такими, що створюють перешкоди у функціонуванні формальних цивілізованих інститутів. З метою визначення ролі неформальних інститутів у суспільно-політичній системі Г. Хелмке та С. Левітські запропонували їх класифікацію, в основу якої покладено два основних критерії: чи відповідають неформальні інститути формальним стосовно мети та очікуваних результатів від їх використання (відповідність) та чи виконуються задекларовані формальними інститутами вимоги (ефективність). В залежності від комбінації цих показників вони наводять чотири типи неформальних інститутів:

1. Комплементарні неформальні інститути. Вони заповнюють пробіли у діяльності формальних інститутів: або регулюючи ті аспекти, що не

передбачені формальними правилами, або даючи змогу акторам реалізовувати особисті інтереси в межах формальних інститутів. Цей вид неформальних правил може стати підґрунтям для формальних інститутів, створюючи та підсилюючи мотиви для дотримання формальних приписів. Модифікація відповідних формальних правил може ліквідувати потребу у неформальних методах регулювання.

2. Акомодативні неформальні інститути. Вони функціонують в умовах ефективних формальних інститутів, але певні актори прагнуть змінити наслідки без прямого порушення формальних правил. Тобто актори не схвалюють результати реалізації формальних правил, але не мають достатньо ресурсів, щоб їх змінити або скасувати. Одним із цікавих ефектів акомодативних неформальних інститутів є стабілізація формальних інститутів.

3. Конкурентні неформальні інститути. Формальні інститути є неефективними, а неформальні – мають завдання та цілі, що не збігаються з формальними. В умовах конкурентних інститутів мотиви та інтереси акторів структуруються у спосіб, що є несумісним з формальними інститутами. Антагонізм формальних і неформальних правил призводить до однієї з таких моделей: кланова політика (*crony capitalism*), патрон-клієнтельні мережі, патримоніальні практики. Цей вид неформальних інститутів має місце в тих суспільствах, де певні форми політичного транзиту накладаються на місцеві суспільно-культурні та навіть державні структури. Якщо актор все ж таки надає перевагу формальним схемам, він буде змушений сплатити значні соціальні витрати (на кшталт зневаги родичів та громади, зміни суспільної позиції у разі відмови вирішити питання на користь родинно-групових зв'язків).

4. Сурогатні неформальні інститути. Цей тип інститутів допомагає реалізовувати завдання, що терміново мали б бути виконані формальними правилами, але в умовах, коли останні є неефективними. Сурогатні інститути використовуються акторами, інтереси яких мали б задовольнятися

формальними правилами, якби не їх несистематичне виконання або неефективність.

Загалом, неформальні інститути покликані знайти рішення у ситуаціях, які не передбачені формальними правилами; допомогти акторам реалізувати свої інтереси, якщо у формальний спосіб це зробити неможливо; запровадити нові стратегії у ситуації, коли ресурсів для зміни формальних правил недостатньо; у ситуації, коли створення неформальних інститутів потребує менших трансакційних витрат, ніж створення відповідних формальних; у ситуаціях, коли формальні інститути носять лише декларативний характер та не реалізуються на практиці; у разі, якщо інтереси акторів не є суспільно прийнятними та не можуть бути легалізовані через загальноприйняті цінності; або, навпаки, у випадках, коли неформальні правила функціонують з мовчазної згоди даної громади, але всупереч універсальним принципам глобального співтовариства [135, с. 201-202].

Процес інституційного будівництва має ряд специфічних рис: ці правила створюються, поширюються та насаджуються поза офіційними державно-суспільними каналами, а й, частіше за все – поза полем зору громадськості. Непублічний характер будівництва та функціонування таких інститутів, що здійснюється в умовах асиметричного розподілу ресурсів, сприяє виникненню «переможців» та «переможених», що створює передумови для виникнення та поглиблення розколів і конфронтації у суспільстві.

Шляхи утворення неформальних правил можуть бути різними: вони можуть бути сформульовані елітою, або виникають як історичні випадковості в результаті унікальної констеляції конфліктів і компромісів. Поширенню неформальних правил сприяють соціальні зв'язки та політичні організації. Поштовхом для їх трансформації можуть стати зміни у формальних інститутах [135, с. 204].

Там, де переважають неформальні правила, відбувається захват держави (state capture): сфера неформальної політики поглинає сферу

формальної. Відтак, публічна політика перетворюється на просто політику (перехід від «public policy» до «policy», тобто розмивання меж між публічною та приватною сферами влади) [105]. Взагалі, тенденцію останніх років можна охарактеризувати як бюрократизацію політичного простору. Вдале використання адміністративного ресурсу дозволяє деполітизувати ті дискусійні майданчики, на яких мала б проходити боротьба між політичними силами, між альтернативами подальшого розвитку держави [114, с. 12].

Розведення формальних і неформальних інститутів ми розглядаємо в контексті феномена деформалізації. Останню ми розуміємо як процес трансформації інститутів, яка полягає у заміщенні формальних правил неформальними, і останні вбудовуються в систему неформальних стосунків [103].

Панування неформальних інститутів розглядається як девіація суспільно-політичного ладу. В сучасних політичних науках система неформальних (зокрема, неопатримоніальних) стосунків у структурах влади інтерпретується як традиційна, досучасна. На сучасному етапі вона має змінитися бюрократичною системою, що уособлює два основних принципи – раціоналізм та ефективність. Тобто якщо ліквідувати досучасні практики, історичні атавізми, суспільство перейде до раціонального функціонування на базі безперечних універсальних законів і правил. Але В. Куренной у цьому контексті ставить досить цікаве запитання: чи може взагалі соціальна система, навіть теоретично, функціонувати лише за формальними раціональними правилами? Його відповідь: ні, не може. В якості аргументу він наводить ідею Ф. Фукуями про те, що сучасні західні суспільства та їх інститути політики, права та економіки насправді ґрунтуються на прихованих неформальних передумовах («соціальний капітал»). Відповідно, демократична система правління може успішно впроваджуватися та функціонувати лише в тих суспільствах, де формальні інститути відповідають системі неформальних стосунків, що панують у них. У протилежному випадку запровадження «сучасних» інститутів потребує

занадто високих трансакційних витрат. Відповідно, неформальність можна розцінювати як результат бідності, а формальність – як надбання заможності суспільства. Використавши метафору Е. де Сото, можна стверджувати, що формальний простір знаходиться ніби під прозорим ковпаком, а неформальний – всюди за його межами; жити всередині застланого простору можуть дозволити собі лише ті, хто має достатньо ресурсів, щоб сплачувати високі витрати легалізації та формалізації. Він зазначає, що ті, хто діє легально, має сплачувати надто високі витрати, а якщо вони не здатні на це, то вони вимушені виходити за межі системи. Тож вони не можуть користуватися перевагами розумних законів країни, тими інструментами для підвищення ефективності економічної та соціальної діяльності, що їх пропонує закон. Мова йде про право власності, контрактне та позаконтрактне право [116]. Крім того, необхідно враховувати, що пряма критика та тиск на неформальні інститути з метою їх викорінення, які не пропонують нічого їм на зміну, окрім юридичного формалізму, призводить до дисфункції інституційної системи. У зв'язку з цим В. Куренной висловлює, на перший погляд, парадоксальну думку, стосовно того, що корупція в певному сенсі виступає засобом захисту національної економіки від хижацької політики транснаціональних корпорацій [65].

На важливості значення неформальних норм наголошує і Д. Норт: він говорить про те, що неформальні норми змінюються поступово, на відміну від законів, що можуть бути змінені за короткий проміжок часу. Саме неформальні норми створюють легітимну основу для дії законів, а революційні зміни останніх часто призводять до результатів, що дуже відрізняються від очікуваних. Країни, що приймають закони за зразком інших, котрі знаходяться в інших економічних умовах, в іншій системі неформальних правил та спонукальних факторів, отримують протилежний напрям розвитку, ніж ті країни, з яких ці закони були запозичені [88, с. 10].

Політичні реалії показують, що у недемократичних суспільствах, в яких переважають неформальні зв'язки та підходи до вирішення проблем, до

оптимального результату призводить політична стратегія, спрямована на координацію саме неофіційних мереж. Вона дозволяє контролювати зближення таких явищ, як патронаж та корупція, шляхом включення їх у свою бюрократичну систему. В деяких випадках виважена та збалансована політика такого характеру дозволяє знайти привілейовані шляхи до державного будівництва та економічного зростання. Наприклад, іноді кланові мережі, які за визначенням ослаблюють економіку, можуть стати каталізаторами швидкого розвитку. Системи лояльності, що традиційно підлягають придушенню згідно з класичними проектами державного будівництва, на кшталт сімей, громад, патерналістських мереж, відіграють провідну роль в східноазіатських економічних успіхах (*institutionalized patrimonialism* – N. V. Biggart). Форсоване державне будівництво, що стимулюється на сучасному етапі в ряді країн, не враховує складних форм і засобів обміну – неформальних законів і правил, що, без сумніву, призведе до провалу таких проектів [65]. Аналізуючи цей же аспект, Д. Норт доходить висновку, що неформальні обмеження в деяких ситуаціях можуть забезпечувати економічне зростання навіть в умовах несприятливих і нестабільних політичних законів [88, с.11]. Ч. Тіллі розкриває сутність таких неформальних інститутів, характеризуючи їх сутність як мережі довіри для керування капіталом і примус у процесі державного будівництва. На його думку, держава є гібридним утворенням, що базується на комбінації формальних і неформальних інститутів. Під час державного будівництва можуть бути створені нові неформальні мережі, що їх в подальшому буде інтегровано в існуючий публічний простір [178].

А. Олейник вбачає причини створення та стійкості неформальних інститутів у тому, що держава неспроможна забезпечити справедливий розподіл ресурсів. Локальні норми «перемагають» закони, які претендують на універсальність. Несправедливий характер законів не лише стимулює створення та розвиток неформальних мереж, а й сприяє суспільній девіації та криміналізації [93].

Г. Гейл говорить про те, що дослідження таких специфічних форм політичного устрою, як клієнтелізм, можливо вдало здійснити за умови дослідження не лише в дискурсі клієнтелістських політичних установ (наприклад, політичних партій), але з урахуванням важливості таких патернів, як непартійні політичні організації (партійні субститути) [160].

Отже, інституційний підхід має провідне значення при вивченні політичного життя. Але він фокусує увагу лише на ефектах формальних інститутів, у той час як неформальні здійснюють чи не більший вплив на політичну поведінку. Якісний аналіз може бути здійснений лише за умов глибинного вивчення як формальних, так і неформальних правил. Під неформальними правилами ми розуміємо ті прийняті у суспільстві (зазвичай неписані) правила, що створюються, поширюються та нав'язуються поза офіційно санкціонованими каналами [135, с. 189, с. 192]. У більшості пострадянських країн у співіснуванні формальних і неформальних інститутів пріоритет у реальному політичному житті зазвичай отримують неформальні: практики на зразок клієнтелізму, корупції та неопатримоніалізму співіснують з демократичними, ринковими інститутами, але у разі конфлікту між ними перші придушують та заміщують останні.

2. 3 Концепт пострадянської державі як інструмент дослідження інверсійних політичних трансформацій

Термін «пострадянська держава» отримав широке застосування в перші ж роки після розпаду СРСР на окремі суверенні країни. І якщо в той час термін лише вказував на конкретну групу держав, що була об'єднана спільним культурним, політичним, історичним та економічним спадком, то з часом пострадянська держава стала самостійним концептом, який уже більш як на двадцять років пережив період розпаду Радянського Союзу і набув глибокого смислового навантаження, що включає політико-режимні, економічні, міжнародно-політичні вектори, а також певний прогноз подальшого розвитку держави.

Це можна спробувати пояснити тим, що переважна більшість країн, що раніше належали до радянського блоку, розвиваються дуже повільно і в політичній сфері досі залишаються на початкових етапах, оскільки більшість реформ так і не запрацювала. Вже третій десяток років вони живуть за рахунок «радянського спадку» – суспільство, держава та економіка спираються на інститути, збудовані силами радянської держави – успішного реформування та переорієнтації на західні зразки не відбулося. Ця макроструктура визначає загальні контури нових держав, консервуючи їх у стані «пострадянськості».

Генрі Хейл, аналізуючи шлях, який пройшли пострадянські держави за 25 років після розпаду СРСР, доходить висновку, що такі їх характеристики, як неопатримоніалізм, корупція, непотизм, орієнтація на патрон-клієнтські відносини тощо, не є набором випадкових елементів суспільно-політичного життя. Їхня комбінація є достатньо стійкою та утворює певний еквілібріум помилкових установок, згідно з якими індивіди взаємодіють в політичній площині [159, с. 28].

Існують великі розбіжності між типами політичних режимів країн пострадянського простору, між типами їх економічних систем, але, незважаючи на постійне зростання цього різноманіття, пострадянський

простір як певний політико-географічний регіон світу продовжує існувати. Головним доказом цього є однотипність внутрішньополітичних порядків, що має місце незалежно від якісних відмінностей політичних режимів. Навіть між середньоазійськими та східноєвропейськими державами дуже багато спільного, особливо якщо аналізувати їх кризь призму політичної економії, а не політичної модернізації та транзитології. Після розпаду СРСР суттєво змінилися лише зовнішньополітичні вектори, і ті – не всюди. Демонтаж «залізної завіси» та встановлення процедури вільних виборів не зробив з вчорашніх радянських республік сучасні демократичні держави.

Незважаючи на те, що існує широкий спектр типологізацій пострадянських політичних режимів, всі вони підпадають під одну загальну категорію – неопатримоніальні режими. Важливою характеристикою їх є те, що вони не розвиваються, а дрейфують у невизначеному напрямку – вслід за інтересами олігархату. Політичні лідери, як правило, не вибудовують певної схеми розвитку на майбутнє, не розпочинають докорінних серйозних реформ, а громадяни, в свою чергу, не чекають для себе ніяких позитивних змін (за винятком бурхливих спалахів суспільних очікувань у періоди «кольорових революцій», що згасають у рекордно короткі терміни).

Постає питання: що ж такого знакового відбулося на території, яку в минулому займав СРСР, що всі країни, який би політико-режимний вектор вони не обрали, отримали «тавро» пострадянськості? Чим пояснюється таке розмаїття результатів режимних трансформацій останніх десятиріч? Чому переважна більшість транзитів так і не привела до демократії? А головне, які фактори, що мають відношення до характеру державності та державно-інституційної системи, пов'язані із загальними напрямком пострадянських політичних трансформацій та їх режимними результатами?

Ми пропонуємо сфокусуватись не на змінах в економіці, суспільстві або політичних режимах, а на державній інституційній системі країн пострадянського простору. Як політична система пострадянська держава являє собою певний набір формальних і неформальних інститутів, якими

дуже легко маніпулювати олігархічним структурам. У 90-ті рр. ці інститути були побудовані або скореговані останніми з метою контролю над процесом приватизації, а потім і всього життя держави. Ці інститути умовно можна поділити на три групи за їх походженням:

- 1) радянський інституціональний спадок:
 - формальні інститути: система трудових відносин, пенсійна система, система охорони здоров'я та освіти;
 - неформальні інститути: патерналістські орієнтації по відношенню до держави, її очільників та окремих установ, тіньова економіка;
- 2) нові ринкові інститути, здебільшого формальні: приватна власність, ринки грошей і товарів, фінансова система;
- 3) нові квазіринкові інститути, здебільшого неформальні, що відбивають процеси адаптації економічних агентів до незручних інституціональних змін: бартер, ухилення від сплати податків, подвійна бухгалтерія тощо.

Таким чином, у інституціональному ракурсі пострадянська держава являє собою дивне поєднання двох основних систем – радянської та ліберально-західної. Соціалістичний спадок так і залишився напівзруйнованим, а нові моделі вільної економіки та державного адміністрування прижилися дивним візерунком, утвореним з несподіваних у нашому контексті фрагментів політичної системи західного типу.

Х. Лінц зазначає, що специфікою пострадянських державних трансформацій було те, що, на відміну від латиноамериканських трансформацій, в цьому регіоні постала проблема не стільки державного будівництва, скільки роздержавлення, зняття навантаження з перевантаженого державного апарату та надмірно регламентованих суспільства та економіки.

В основі пострадянської держави лежить її неопатримоніальна сутність, що полягає у формуванні класу рентоорієнтованих підприємців, у злитті влади й власності, у використанні в приватних інтересах функцій

держави та у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж у структуруванні політичного ринку [130, с. 8-28].

Таким чином, весь посткомуністичний процес державотворення можна розглядати з двох точок зору: з одного боку, як просування до раціоналізації, демократизації та лібералізації, а з іншого – як проведення тотальної індустріально-інфраструктурної приватизації та подальше консервування її результатів за рахунок контролю політичної влади.

Більшість пострадянських студій, як вітчизняних, так і зарубіжних, концентрували увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави як складної інституційної системи [180].

Недостатня увага до прямої кореляції між суспільно-економічною та державно-інституційною системою призвела не лише до похибки в політичних дослідженнях, а й до системних порушень у реформах епохи перебудови. Так, сутність дерегуляції була зведена до делегування функцій координації економіки від держави вільному ринку, нібито за прикладом успішних західних держав. Ці держави дійсно самоусунулися від контролю ринку, але вони не залишили його на самоті. Контроль за ринком та правилами гри в ньому був покладений на специфічні суспільні інститути, які сформувалися за довгий період за часів панування сильного державного механізму – іноді мова йде про декілька десятиріч, а іноді – про декілька сторіч. Такі неформальні інститути, як ринкові традиції, професійні асоціації та ін., встановлюють на ринку іноді більш жорсткі межі, ніж це може зробити закон. Крім того, пострадянські країни не мали сталої законодавчої бази регулювання економічної діяльності. Вважалося, що дерегуляція економіки є першою і обов'язковою вимогою за часів глобалізації, і пострадянські країни з готовністю поквапилися виконати цю вимогу. Але якщо придивитися до західних країн уважніше, то можна зробити дійти висновку, що в умовах глобалізації державний контроль над економікою є не менш важливим, ніж раніше. Вільний ринок не може захистити себе самостійно, не може миттєво

самоорганізуватися та відповісти на глобальні виклики. Участь держави стає життєво необхідною для всього суспільства, що було доведено К. Полані [99, 97].

Таким чином, роздержавлення економіки доцільно в тих випадках, коли дозріли приватні некомерційні механізми, що здатні виконати функції суспільних інститутів. В іншому випадку неефективні інститути будуть замінені на ще менш ефективні [23].

Серед спільних рис для всіх пострадянських держав – високий рівень корупції в органах державної влади, зрощення влади й великого бізнесу, усунення суспільства від прийняття політичних рішень. Дослідники також відзначають той факт, що лідери більшості пострадянських країн орієнтуються на РФ, і не лише у зовнішній політиці, а й беруть з неї приклад у всьому, що стосується внутрішньої політики. Вони копіюють політичні рішення, стиль керівництва, електоральні стратегії тощо. Найяскравішим прикладом цього був В. Янукович з його орієнтацією на російського лідера. Справа не в тому, що політичний порядок РФ є зразковим, а в тому, що він є достатньо ефективним для вирішення схожих політичних завдань.

Виникнення поняття «пострадянського» було покликано окреслити початок певної паузи, про тимчасову констеляцію на геополітичних мапах, що концентрувалася навколо ще зарядженого енергією простору, що раніше займав Радянський Союз [96]. Коли сьогодні цю групу держав називають пострадянськими, мова йде вже не про певний перехідний стан, а про відносно стійку інституціональну систему, яка сформувалася за останні двадцять років. У деяких випадках існують дестабілізуючі тенденції – сепаратизм, слабка законодавча база, звинувачення в авторитаризмі з боку світової спільноти, і взагалі деякі держави близькі до статусу «failed states», але час визнати, що це не перехідний етап – держави вже відбулися, їх еліти сформувалися. Процес їх становлення вже завершений. Тому термін «пострадянська держава» відображає не перехідний характер епохи, а у деякому сенсі стабільну систему, яка закріпилася у певному часі та просторі.

Основні питання, на які тепер належить дати відповіді, – це які специфічні характеристики роблять держави, що вийшли з радянського блоку, такими унікальними, не схожими на всі ті державні системи, що існували до цього, та які нові елементи створили необхідність у конструюванні нового концепту, нової категорії

Як зазначає В. Гельман, для РФ та подібних їй інших посткомуністичних країн нереальними можна визнати як сценарії повернення до авторитарного політичного режиму, що існував в СРСР до перебудови, так і встановлення в більш-менш близькому майбутньому ліберально-демократичного режиму західного типу [29, с. 64].

Дослідники цього регіону зосереджують свою увагу на швидких трансформаціях, що розгорнулися після 1989 року: на змінах політичного ладу, економічного ладу та у громадянському суспільстві. В цьому контексті зміни, що вже відбулися та ще відбуваються, важко назвати державним будівництвом – це, скоріше, демонтаж держави, роззброєння того Левіафану, яким вона була за радянських часів.

Теоретики держави схильні до ігнорування драматичних перетворень, що їх зазнає посткомуністична держава, і тих викликів, які ці перетворення ставлять перед існуючою теорією держави. Але існує багато прямих зв'язків між процесами державотворення та змінами у політичній, економічній і громадянській площинах [158, р. 529-554]. Більшість дослідників зійшлася на тому, що всі пострадянські держави відчувають гострий брак державної могутності. Відбувся радикальний перегляд ключових державних агентів, згорнувся вплив адміністративної системи, інституціональна інфраструктура держави драматично погіршилася. Але й досі не сформульовано єдиного підходу стосовно розуміння всієї сукупності процесів державотворення після розпаду СРСР.

Х. Лінц та А. Степан вважають, що проблеми з запровадженням демократичного режиму пов'язані з феноменом слабкості держави: «Немає держави, немає демократії» [72, с. 9-30]. У слабких державах істотним чином

обмежені можливості держави із застосування силових методів примусу (administrative capacity), тому що конкуренти держави порушують монополію держави на застосування легітимного насильства. Крім того, слабкі держави не забезпечують верховенства права (Rule OF Law). Замість цього у неопатримоніальному суспільстві право слугує інструментом вилучення ренти та усунення конкурентів. Замість управління на основі права здійснюється управління за допомогою права (Rule BY Law) [130, с. 8-28].

Посткомуністичний перехід у цьому регіоні мав здійснитися за чотири основними напрямками: демократизація, маркетизація, укріплення системи державних інститутів та конструювання нової нації [61]. Всі чотири процеси надзвичайно тісно пов'язані між собою, але нас цікавить лінія підсилення державних інститутів. Для цього пропонуємо відстежити генезу пострадянської держави яка ключовим чином вплинула на якість інститутів сучасних держав цього регіону. Перш за все відзначимо провідну роль у цьому процесі складу нового державного апарату, формування нової мотивації держслужбовців. Більшість радянської еліти наприкінці 80-х років була зацікавлена у проголошенні переходу до ринкової економіки, щоби легалізувати свої тіньові доходи й накопичення. Керівники підприємств не хотіли працювати під тиском централізованого планування, але після скасування планової системи нових, ринкових імпульсів не виникло. Таким чином, держслужбовці всіх рівнів розуміли перехід до ринкової економіки як зняття з себе відповідальності та як можливість нарешті працювати на себе. Така негативна мотивація і відсутність зрозумілих нових «правил гри» у процесі переходу на «нові рейки» всієї економіки неминуче призвела до сплеску криміногенності у новому соціально-економічному середовищі. Подальша лібералізація створила додаткові умови для криміналізації, тому всі її «класичні ефекти», такі, як розпродаж ресурсів, вивезення капіталів, шахрайські фінансові «піраміди», набули майже відкритих форм. У пострадянській державі «свобода» та «власність» стали синонімами. Той, хто має достатньо грошей, має свободу робити що і як, а той, хто не

«зорієнтувався» у нових умовах продовжував жити за правилами «радянськості», розраховувати тільки на зароблені гроші, не мав накопичень (наприклад, у формі нерухомості), виявився позбавленим всіх прав.

Реальною метою політичних режимів та їх еліт на пострадянському просторі є забезпечення консервації підсумків індустріально-інфраструктурної приватизації 1990-х років і розподілу власності, встановленого нею. Також пострадянські режими покликані забезпечити основним бенефіціарам можливість продати активи за реальну ринкову вартість міжнародним корпораціям, легалізувати отримані кошти за кордоном, або розпочати свій бізнес (відкрити банк, організувати «нове» підприємство на основі придбаного за копійки заводу, привласненої колишньої профспілкової нерухомості тощо).

Неодноразово лунали звинувачення у бік західних консультантів пострадянських реформ, яким закидали вимоги радикальної відмови від держави. Але ситуація була протилежною – вони вимагали більш фундаментальної інституційної бази, ніж та, на основі якої здійснювалися реформи, тобто забезпечення нормальної роботи таких економічних інститутів, як банки, біржі, податкові служби, цінові, кредитні, вексельні механізми тощо, а також забезпечення чіткої роботи правової бази [113, с. 12-26]. Ці умови були необхідними саме для захисту суспільства та держави від опортуністичної поведінки нових керманців та економічної еліти.

З часом державний розвиток країн, що раніше належали до радянського блоку, став відрізнятися все більшою різноманітністю політичних режимів, їх форм і моделей. Це стало приводом для якісного переосмислення багатьох сталих концептуальних схем і підходів до пострадянського розвитку [129, с. 158].

Дихотомія Авторитаризм-Демократія у пострадянській практиці виявилася лише дискурсивною, уявною. Аналітична модель демократичного транзиту провалилася, тому що реальна політична економія сучасних держав

пострадянського простору існує в інших площинах, в межах культурної традиції, що принципово відрізняється від західної.

На відміну від західних демократій, парламентаризм у цьому регіоні не став механізмом компромісу між урядово-бюрократичними та капіталістичними елітами. Внаслідок транзитологічних практик за період перебудови було встановлено фасад ліберально-демократичного режиму, але очікувана форма заповнилася геть іншим змістом. Наприклад, інститут політичних партій трансформувався в інститут представництва у владній ієрархії фінансово-промислових груп з метою лобіювання їхніх інтересів; ці структури за своєю сутністю є партійними субститутами [162].

Пострадянські державно-політичні виклики потребують пошуку нових теоретико-методологічних інструментів аналізу. Зокрема, ефективним вбачається концепт зіставлення демократії та неопатримоніалізму, що його було запропоновано застосувати до суспільств, які перебувають на шляху демократичного транзиту, О. А. Фісуном. Проблема неопатримоніалізму постає у вигляді присвоєння, приватизації публічно-політичної сфери [127].

Транзитологічна парадигма у проекції на пострадянський простір має ряд особливостей, які не дозволяють звести трансформаційні процеси, що тут відбуваються, до меж третьої хвилі демократизації [127, с. 169-181].

По-перше, між пострадянським регіоном і Латинською Америкою та Південною Європою існують фундаментальні відмінності в економічному секторі. Якщо останні вже мали ринкову економіку ще до початку демократичних перетворень, то посткомуністичні країни одночасно з демократизацією мають впроваджувати новий тип економічних стосунків. Самі по собі умови ринкової економіки не лише слугують гарним ґрунтом для демократизації політичного режиму, але й безпосередньо провокують їх. Тож, процеси демократичного транзиту у посткомуністичних державах мають супроводжуватися створенням абсолютно нових економічних механізмів – ринкових.

По-друге, демократичний перехід у пострадянських державах відбувається в якісно нових суспільно-економічних умовах: фаза індустріалізації вже завершена, і старі промислові галузі економіки втратили своє провідне значення. Постають нові завдання, на кшталт зміни пріоритетних галузей, переходу до постіндустріальної ери, до інформаційного суспільства.

По-третє, більшість країн, що раніше входили до радянського блоку, не мають власної історії державного будівництва. Тому одна з базових умов демократизації у них відсутня – вони не мають консолідованої нації.

Четвертою базовою відмінністю є відсутність громадянського суспільства. Саме ця сила є рушійною у процесах демократизації. Її відсутність, навіть відсутність будь-яких традицій подібного характеру, ускладнюють, майже унеможливають, перехід до демократичного режиму.

П'ятою відмінністю є зовнішні умови. Політична модернізація пострадянських держав відбувалася на тлі драматичних змін в масштабі всієї світ-системи: розпад біполярної системи, глобалізаційні процеси та зростання міжнародної нестабільності здійснили антисистемний вплив на внутрішньодержавні трансформації цих країн [127, с. 135-138].

Шостим фактором є просторово-цивілізаційне становище пострадянських країн – більшість з них не належать ані до західноєвропейського макрорегіону, ані до Сходу, але займають транзитне становище. Зазвичай про таке транзитне становище України говорять як про її певну геополітичну та економічну перевагу. Але якщо вважати Україну певним культурно-цивілізаційним кордоном, то для такого кордону процес транзиту є не тимчасовим, а постійним. Суспільство не рухається, як це може здатися, до певної мети, до певного стану, воно просто рухається. Тож, певні демократичні здобутки ніколи не можна вважати остаточними, бо завжди можливий відкат назад, до авторитарних моделей. Тому процес запровадження демократичних норм є можливим лише в окремих анклавах суспільства, наприклад, на рівні приватного сектору, на окремому

підприємстві або навіть в окремому регіоні. Але почергове запозичення протилежних принципів державного та суспільного будівництва не веде до якогось конкретного результату, це скоріше може виявитися «сизифовою працею». Те, що уявлялося всім довгоочікуваною демократизацією у період «помаранчевої революції» та після неї, виявилось лише стадією гойдання маятника.

Все це дозволяє говорити про якісно новий напрям політико-режимних перетворень – про «четверту хвилю демократизації», що розгортається в пострадянському регіоні [127, с. 134-147].

Свій підхід до інтерпретації посткомуністичного державного будівництва запропонував В. Ганєв. Феномен слабкості держави він пояснює за допомогою аналітичної матриці, яку він називає «зворотньою тілліанською перспективою». Процеси реконфігурації державних структур визначені наперед структурним спадком, залишеним СРСР. Цей спадок краще за все досліджувати за допомогою інструментів історичної соціології державних утворень, що вони були запропоновані Ч. Тіллі при дослідженні державного будівництва в Західній Європі.

Було б невірно пояснювати всі зміни виключно волею політичних еліт. Прийнято вважати, що нова політична еліта спиралася на неоліберальні засади та прагнула впровадити їх у політичну реальність. Але коректніше та доцільніше було б характеризувати еліти пострадянських держав не з позиції ідеологічних переконань, а з оцінки їх реальних інтересів, або, точніше, їх преференцій [161, с. 147-166.]. Цілком очевидно, що вони прагнули до власного збагачення та максимізації своїх прибутків.

Державні структури є історично випадковими творіннями. Інституціональна структура комуністичної держави була набором крупних могутніх адміністративних структур, але вони не можуть бути легко переспрямовані на нові завдання. Кремезна радянська поліцейська машина не може легко, після перебудови, перетворитися на інститут захисту прав власності та контролю за дотриманням правил конкуренції на вільному

ринку. Зміна суспільного ладу не може гарантувати, що радянська потенція гарантуватиме певний рівень добробуту кожного громадянина, швидко та спритно перетвориться на потенцію новостворених держав відповідати на виклики посткомуністичної економіки та суспільного розвитку.

Для адекватного дослідження процесів державного будівництва на пострадянському просторі необхідний підхід, який би максимально враховував контекст, особливості середовища. Він має чітко окреслити специфіку посткомунізму та водночас вписати ці перетворення в широку історико-порівняльну перспективу [161].

Специфічна спадщина радянського режиму стала гарним ґрунтом для народження нового хижацького типу еліт, орієнтованих на вилучення ресурсної ренти. Утвердження позицій такого типу еліт на політичній арені аж ніяк не сприяє формуванню системи сильних державних інститутів. Рентоорієнтовані еліти у своїй діяльності не зустрічають серйозного соціального спротиву, а тому наносять величезну шкоду державним структурам та суспільству в цілому. Вилучення державної ренти – це комплекс заходів, які дозволяють отримати ресурси, накопичені в публічній сфері. Після того, як радянська держава впродовж сорока років накопичувала владу та ресурси шляхом безжалісних примусових присвоєнь і таким чином контролювала добробут всієї нації, саме ресурси, акумульовані цим Левіафаном, в пострадянський період стали метою нових (а здебільшого «нових старих») еліт. Їх не цікавили обмежені повноваження, на які могли розраховувати агенти, делеговані громадянським суспільством.

Чому саме хижацький елітистський проект взяв гору серед всіх інших можливих сценаріїв державного будівництва серед держав, що раніше входили у радянський блок? В. Ганєв, за прикладом Ч. Тіллі, який пояснював створення західноєвропейських держав як результат війн, вважає, що саме елітистський проект був найбільш життєздатним. Він «працював» у повному сенсі цього слова [161].

Інституційно-політична система пострадянських суспільств зазнає кардинальних структурних змін. Вплив зовнішнього середовища та специфіка внутрішнього розвитку спричинили суттєве спрощення політичної системи в державах, які в минулому належали до радянського блоку. В процесі лібералізації інфраструктури політичного управління державна монополія була витіснена з ряду соцієтальних сфер суспільного життя, що в кінцевому підсумку призвело до деформалізації цієї інфраструктури й подальшого її інституційного відтворення без участі держави.

Зниження якості держави на пострадянському просторі пов'язано зі спрощенням структури управлінських інститутів, що відбувається за рахунок переходу до ручного управління. Деінституціоналізація політичної системи є результатом адаптації суспільства та політичних еліт до нових умов життя пострадянського періоду. В умовах політичного, соціального та економічного хаосу 1990-х років всі суспільні відносини (в тому числі і державні, і фіскальні, і поліцейські) почали регулюватися на основі традицій, що були притаманні цим суспільствам у дорадянський період. У результаті формальна зона в усіх сферах суттєво зменшилася, змінивши докорінним чином політичну систему, нівелювавши її роль. Публічна влада реалізується на основі патронажно-клієнтарних схем, не потребуючи для цього складної інституціональної системи політико-правових механізмів. Ці механізми закріплені юридично, але їхня функція – не регулювання, не регламентація суспільно-політичних відносин, а лише їх ритуальна імітація, яка дозволяє сховати реально функціонуючі владні механізми. Під ритуальною імітацією мається на увазі відтворення традиційно закріплених ролей, дискурсивних конструкцій, що створюють ілюзію правопорядку.

На практиці ті державні функції, які розуміються як належне, є далекими від того, що є насправді. Для якісного вивчення процесів перебудови політичної системи у 1989 році дослідник має подумки повернутися до вихідних положень, коли держава в сучасному розумінні набору її інституційних ролей ще не була сформована. Лише вийшовши за

рамки сучасної парадигми нинішньої політичної системи західного зразка можна зрозуміти та проаналізувати процеси державного будівництва, які розгорнулися на пострадянському просторі. В якості вихідного концепту пропонується розглянути «ранню державу» (early state) [13, с. 15-37]. З огляду на це нашим завданням є не лише вийти із сучасної парадигми розуміння держави, але й увійти у дискурс «ранньої держави», відстежити динаміку її формування. За аналогією з процесом формування держави як нового інституту в складних додержавних суспільствах, процеси трансформації пострадянських політичних систем слід аналізувати за допомогою арсеналу технік управління, які здебільшого відносяться до інститутів традиційного володарювання. Аналогові принципам державного управління форми взаємовідносин між громадянами, інститутами, суб'єктами господарювання, підприємцями та іншими агентами політичного ринку, що виникають в цьому регіоні, складають конкуренцію сфері класичних державних повноважень. Неопатримоніалізм як принцип синтезу традиційного та сучасного в суспільстві відображає альтернативну гілку еволюції політичного розвитку.

Державоутворювальними (statelike) властивостями, згідно з формулами М. Вебера та Ч. Тіллі, є:

- 1) наявність адміністративного та правового порядку, що змінюється та здійснюється на основі законів;
- 2) претензія на примусову владу не лише над своїми громадянами, а й над всіма діями, що мають місце на підконтрольній державі території;
- 3) право на застосування легітимного насилля;
- 4) примусова юрисдикція та безперервна організація;
- 5) відмежованість від інших організацій, що діють на території державного утворення;
- 6) незалежність;
- 7) формальна погодженість державних підрозділів між собою.

За відсутності перерахованих властивостей, уряд, навіть обраний демократичним шляхом, не в змозі ефективно здійснювати свою претензію на монополію легітимного використання насилля, здійснювати оподаткування та підтримувати судочинство. Відсутність організації з властивостями сучасної держави виключає можливість демократичного управління державою, хоча не виключає існування зон сегментованої політичної влади [69, с. 9-30]. Тобто демократія потребує державного статусу, державних інститутів впровадження демократії. Саме критична відсутність таких інститутів (або актуальна наявність проблеми інституційної якості цих структур) визначають пострадянську державу як феномен.

Для вивчення посткомуністичного процесу на території, що в минулому складав СРСР, необхідно докладно проаналізувати стан інститутів, які підтримують ієрархічну владу всередині керівних структур держави.

К. Дарден пропонує розвести три типи корупційних угод:

1. Хабарництво, що підриває адміністративну ієрархію та, як наслідок, ослаблює державу.
2. Хабарництво, що не впливає на адміністративну ієрархію та ніяк не погрожує державі.
3. Хабарництво, що підсилює адміністративну ієрархію та, як наслідок, державу.

Лише перший тип хабарництва призводить до державної неефективності. Він слугує для купівлі послуги, якої посадовці не мають надавати. Але існують такі форми корупційних угод, що практично не здійснюють впливу на функціонування адміністративної ієрархії, та грають незначну роль у визначенні того, наскільки посадовці лояльні у виконанні своїх обов'язків. Такі форми поширені в суспільствах, де хабарництво стало новим суспільним договором, а посадовці отримують додаткову неофіційну винагороду за ті функції, які вони мають виконувати в будь-якому разі. Всі визнають, що для стимулювання роботи посадовця необхідно дати хабар. Така держава, що існує за рахунок корупції, відрізняється від некорупційної

лише методом розподілу приватних благ – від громадян посадовцям. Така корупція не закріплює та не підриває лояльність в адміністративній ієрархії держави. Але якщо хабарництво є настільки важливим для суспільства, що його ліквідація може спровокувати розпад держави, його слід сприймати як засіб цементування державної структури. Існує неофіційна угода між керівниками держави та їхніми підлеглими, в якій центральна, вирішальна роль відведена хабарництву. Те, що ідентифікується як корупція, є виконанням неформального контракту [38, с. 118].

Найяскравішим прикладом держави, високий рівень функціональності якої співіснує з високим рівнем корумпованості та навіть спирається на корупційні механізми, К. Дарден вважає Україну. Згідно з дослідженнями впливових міжнародних організацій, рівень сприйняття корупції в Україні є дуже високим. Надзвичайно поширений інститут, корупція не є суспільно неприйнятним явищем. Навпаки, українці вважають її природною та необхідною, і саме на її базі відтворюється система сильних і високофункціональних державних інститутів. Нездатність боротися з корупцією не пов'язана з нездатністю держави забезпечувати дотримання закону. Україна демонструє «здорову» статистику у сфері збору податків та державних витрат, що доводить суб'єктоздатність її інститутів, але залишається тотально корумпованою країною. Влада використовує широкий спектр неформальних практик, серед яких контроль хабарництва держслужбовців, поодинокі та вибіркові звинувачення в корупції, систематичне використання компрометуючих матеріалів для примусу держслужбовців підкорятися наказам влади.

Таким чином, ми пропонуємо, аналізуючи процеси деформалізації державних інститутів, спиратися на розмежування понять дієспроможності та суб'єктоздатності держави. Ми розуміємо дієспроможність як ефективність політичних інститутів, а суб'єктоздатність як силу і автономність як функцію інституційного ландшафту. С. Хантінгтон з цього приводу зазначає, що головне при класифікації держав – не форма правління,

а ступінь керованості (тобто рівень можливостей держави впливати на розподіл всіх видів ресурсів у країні). На його думку, саме високий рівень керованості (як широкої суспільної підтримки) у комуністичних режимах забезпечив їхню високу ефективність [133]. Спроможність здійснювати значний вплив на всі сфери суспільного життя поставила радянську державу поруч із абсолютистською монархією Людовіка XIV серед зразків етатистської політики в історії. Ч. Тіллі визначає рівень дієспроможності держави як міру того, наскільки втручання державних агентів в існуючі недержавні ресурси, види діяльності та міжособистісні стосунки впливає на існуючий розподіл цих ресурсів, видів діяльності та міжособистісних стосунків, а також на взаємозв'язок між цими розподілами. Якщо за цими показниками режим має високий рівень впливу, будь-яка дія державних агентів спроможна здійснювати істотний вплив на ресурси, діяльність та міжособистісні стосунки громадян [124].

Українська держава як інституціональна організація в 1990-ті роки була надзвичайно впливовою: їй вдавалося не лише забезпечувати оподаткування, підтримувати суспільний порядок та стримувати злочинність, але й ефективно використовувати державний апарат для забезпечення перемоги на президентських виборах вельми непопулярному кандидатові, а також контролювати політичну опозицію. Забезпечення перемоги на виборах та відтворення ілюзії демократії здійснювала сама держава, а не певна партія або кланова структура. Неформальні державні інститути використовувалися для примусу держслужбовців до придушення опозиції.

Такий феномен підсилення державної ієрархії корупцією, звичайно, не обмежується Україною. Хабарництво відіграє таку ж саму роль у ряді пострадянських держав, де корупція поширена на найширшому рівні, а спецслужби, що є «спадкоємцями» КДБ, забезпечують ефективний контроль цього неформального інституту та інших. На прикладі цього регіону можна відстежити, як формується нова модель держави, що для свого зміцнення використовує шантаж та політичні репресії.

К. Дарден наводить приклади інших пострадянських держав, які практикують таку модель. Після висунення своєї кандидатури на пост президента Республіки, М. Чигирь, що обіймав в минулому посаду міністра Білорусі, був заарештований по звинуваченню в розтраті державних коштів. У Казахстані аналогічний сценарій був розіграний з А. Кажегельдином, М. Аблязовим та Г. Жакіяновим, в Киргизії – з Ф. Куловим. Спікер парламенту Азербайджану, Р. Гулієв, був вимушений подати у відставку та шукати притулку в США, щоб уникнути арешту через звинувачення у корупції після того, як він відкрито кинув виклик Президенту – Г. Алієву. В Грузії З. Жванія, в минулому спікер Парламенту, відкрито заявив, що всі «антикорупційні заходи» в країні по суті були політичними чистками Президента Е. Шеварнадзе, який тримав своє оточення під контролем за допомогою компрометуючих матеріалів. Шантаж як інструмент контролю використовувався і в Росії. Крупні підприємці були звинувачені в корупції лише після того, як відкрито виступили як опозиція владі [38, с. 131-132].

Але, не дивлячись на широке використання неформальних практик, якщо ми подивимося на держави Центральної Азії з числа тих, що раніше були серед республік СРСР (Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), то побачимо, що авторитаризм так і не зумів створити сильної держави, яка була б спроможна трансформувати суспільство та провести необхідні ринкові реформи. Була лише підсилена структура президентської влади та її окремі компоненти, причому одним із інструментів цього підсилення було свідоме ослаблення інших державних структур, і, звичайно, повного спустошення інституту громадянського суспільства. Влада не зуміла (більше того, навіть не прагнула) консолідувати демократичні інститути. Однією зі специфічних рис центральноазійського авторитаризму є його клановий характер. Після розпаду радянської системи збережені з давніх часів трайбалістичні практики знову вийшли на перші позиції. Крім того, підсилення клановості було викликано навіть характером загальнодержавних реформ, які створювали всі умови для монополізації економіки,

відокремлення владних інститутів, а також для злиття владної верхівки з крупним бізнесовим капіталом. Клановість у цих державах реалізується на рівні державних інтересів. Ще більше принципи кланового капіталізму (*clony capitalism*) ствердилися після встановлення суперпрезидентської республіки в Казахстані, Туркменістані та Узбекистані [66, с. 321-322].

Аналогічним чином відбувався процес державного будівництва (а точніше – демонтажу держави) на Південному Кавказі: нові владні та суспільні організації створювалися на основі середньовічних політико-правових і соціальних принципів; замість громадянства реалізується модель підданства, вирішальну роль відіграють традиції та ієрархічні моделі, замість інститутів громадянського суспільства та вільної політичної конкуренції запроваджуються кланові механізми. Розвиток Південного Кавказу в пострадянський період ламає традиційні уявлення про соціально-економічний та політичний транзит від авторитаризму до демократії як про швидкий та лінійний процес. Транзит в Грузії, Вірменії та Азербайджані обіцяє тривати ще довго і бути дуже складним за змістом [74, с. 332-348, с. 334-348].

Вивчення певних інституційно-політичних аспектів пострадянських держав висуває ряд викликів для політичних наук, які розширюють горизонти досліджень: дослідження нових партійних і електоральних систем, форм політичного устрою та багато чого іншого. Що стосується аналізу політичних режимів, то загальновизнані моделі демократизації виявляються неповними та неефективними. Пострадянські реалії отримують маркери на кшталт «гібридний режим», «делегативна демократія», «демократія з прикметниками», але суть залишається в тому, що загальноприйняті уявлення про демократизацію мало чим можуть допомогти [28, с. 55].

Отже, пострадянська держава – це феномен нового світу, що уособлює помилковий шлях до політичної модернізації, лібералізації та демократизації посткомуністичного суспільства. Серед сутнісних характеристик такої держави – засилля неформальних інститутів, що ховаються за фасадами

формальних, але неієспроможних інститутів; всесильні та безкарні політичні еліти, що прагнуть виключно до самозбагачення; тотальна корумпованість державної влади; антидемократичний характер політичного режиму, безправність громадян, усунення суспільства від прийняття політичних рішень; «проїдання» радянського спадку та сировинний тип економіки. Пострадянська держава – це дивний сплав радянської та ліберально-західної політичної моделі, в якому врешті-решт не залишається жодної продуктивної риси, а натомість проявляються небезпечні та деструктивні.

Висновки до другого розділу

Дієспроможність державних інститутів складається з двох ключових компонентів: це можливість забезпечувати безпеку своїх громадян (внутрішньополітична складова), та здатність контролювати власну територію (зовнішньополітична складова).

Симптомами руйнування внутрішньополітичної складової є руйнування таких життєво необхідних систем, як освіта, охорона здоров'я, охорона суспільного порядку, а також формування альтернативних їм приватних інститутів, здебільшого неформальних, що неухильно витісняють старі неефективні інститути, сформовані державою.

Дієспроможність держави в пострадянському контексті – складний феномен, оскільки він має пов'язати результати, отримані у посткомуністичному процесі, з надбанням (включаючи набір інститутів та позитивний/негативний досвід їхнього функціонування) радянської доби.

Світовий досвід демонструє кореляцію між повнотою реалізації функцій державних інститутів та їх демократичним спрямуванням. Так, країни, що прагнуть до більш повної реалізації функцій державної спроможності, рухаються здебільшого у демократичному напрямку. Країни з обмеженою дієспроможністю державних інститутів є здебільшого вже консолідованими автократіями або рухаються у цьому напрямку. Низький рівень дієспроможності держави є серйозною перешкодою для досягнення прогресу в більшості сфер економічної та соціальної політики, оскільки будь-яке більш-менш успішне реформування в умовах неефективної держави є неможливим.

Підхід, запропонований школою історичної макросоціології, допомагає зрозуміти давні суспільства в їх розвитку та сучасний капіталізм, інституційні умови та мережеву природу ринків, неформальні економіки, становлення та розпад сучасних держав, виникнення революцій, мобілізацію суспільних рухів, джерел і динаміки демократизації, багато дає для розуміння націоналізму та етнічності, причин корупції та організованої

злочинності тощо. Головна роль у дослідницькому прориві щодо вивчення формування сучасних централізованих бюрократичних держав і водночас спротиву цьому процесу у вигляді елітних заколотів та народних повстань, національних сепаратистських рухів і профспілкових страйків, створення масових партій і організації соціальних революцій. Саме з такої складної, історично мінливої та неоднозначної взаємодії двох тенденцій – формування бюрократичної державності та суспільного спротиву її тотальності – врешті-решт виникають ліберальні демократії західноєвропейського зразка.

Один із найвідоміших представників макросоціологічного підходу Ч. Тіллі дослідив відтворення соціальної нерівності в суспільствах Західної Європи. Саме в цьому регіоні вперше вдалося опанувати капіталістично-олігархічні режими шляхом демократизації та редистрибуції та створення держави «загального добробуту». Сучасний стан світ-системи актуалізує необхідність створення такої програми опанування капіталізму в глобальному масштабі. Приклади невдалих держав є результатом необмеженої влади глобального капіталізму – вони з'являються там, де потенційним централізованим державам не вистачає ресурсів та потенціалу для більш наполегливої та інститутціоналізованої політичної стратегії, тому вони віддають перевагу знайомим неопатримоніальним стратегіям. Але на довгостроковому етапі цей вибір веде до втрати інституційного контролю, повної делегітимації державних інститутів унаслідок корупції, обурення населення діями політичних лідерів, їх хижацькою поведінкою, використанням інструментів елементарної влади

Якщо інститут функціонує стабільно, це ще не є запорукою його ефективності, тобто сукупність тих рис, що характеризують стійкість інституційної системи, в жодному разі не гарантує ефективності інститутів. Стабільність лише може бути умовою для надійності в умовах складної взаємодії між індивідами.

Одним із вихідних положень неоінституціональної теорії є поділ інститутів на формальні та неформальні. Цей поділ дозволяє об'єднати

правила гри та стратегії гравців, тобто синтезувати логіку учасників та інститутів. Однією з базових відмінностей між формальними та неформальними правилами є способи їх утвердження. Формальні правила закріплюються в законах та є обов'язковими для виконання. Вони претендують на всезагальність, публічність і відкритість. Неформальні ж правила часто приховані від сторонніх, і навіть якщо всі зацікавлені агенти знають про їхнє існування, конкретний зміст цих правил не прийнято обговорювати. Встановлення їх змісту, певна артикуляція зазвичай прикривається фразеологією формальних правил.

Економічна діяльність починається з претензій на ресурси та на отримання доступу до ринку. На наступному етапі виникають претензії на прибуток з боку інших агентів. Ці претензії можуть бути формальними та неформальними. Формальні претензії – це податки, проценти, комісійні тощо, неформальні – відкати, хабарі та інші платежі, що не фіксуються офіційно. Владні та силові структури держави покликані затвердити формальний порядок, але важливо зауважити, що вони водночас є активними агентами політичного поля.

Отже, неформальні інститути є системою обмежень, яка допомагає структурувати стосунки між людьми, що має особливо важливе значення в умовах невизначеності. Функціонування неформальних інститутів дозволяє знизити витрати. Інституційний підхід має провідне значення для вивчення політичного життя. Але він фокусує увагу лише на ефектах формальних інститутів, в той час як неформальні – здійснюють чи не найбільший вплив на політичну поведінку. Якісний аналіз може бути здійснений лише за умов глибокого вивчення як формальних, так і неформальних правил, який пропонується неінституційним підходом, який є провідним у нашому дослідженні. Під неформальними правилами ми розуміємо ті прийняті в суспільстві, зазвичай неписані правила, що створюються, поширюються та нав'язуються поза офіційно санкціонованими каналами. У більшості пострадянських країн в умовах співіснування формальних і неформальних

інститутів пріоритет у реальному політичному житті зазвичай отримують неформальні: практики на зразок клієнтелізму, корупції та неопатримоніалізму співіснують з демократичними, ринковими інститутами, але у разі конфлікту між ними перші придушують та заміщують останні. Специфіка такої організації зумовила народження певною мірою нового типу політії, який отримав широко поширену назву «пострадянська держава».

РОЗДІЛ III.

ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

3. 1 Політичні трансформації на пострадянському просторі: державотворення VS націотворення

Інституційне будівництво у пострадянських країнах залишається основною зоною ризику на шляху суспільно-політичного розвитку. Правляча еліта демонструє неспроможність здійснювати державницькі стратегії побудови демократичного суспільства. Ми можемо спостерігати інверсії політичних трансформацій, що пов'язані з відсутністю сталих і легітимних інститутів циркуляції еліт, з інституційними дисбалансами у системі державної влади, з автономією силових акторів і відсутністю розвиненої партійної системи. Це все зумовлює структурні дефекти в системі політичного керування державою.

Спотворення принципу верховенства права призвело до олігополії на політичному ринку, коли політичні інститути функціонують в інтересах олігархічних груп. Унаслідок всього цього не тільки сталий демократичний розвиток стає неможливим, а й досягнення високих стандартів політичного розвитку, який безпосередньо залежить від розвиненості державно-інституційної архітектури.

Суттєвою перешкодою на шляху розвитку ефективної інституціональної інфраструктури України є вплив та розвиток таких неформальних інститутів, як патронат та клієнтела, а також партійні субститути та корупція. Представництво інтересів суспільства, що реалізується через представницьку моделі влади в західній політико-правовій традиції, не збігається з моделлю реалізації інтересів через інститути протегування в пострадянських державах. Такі неформальні інститути демонструють високу життєздатність упродовж тривалого часу [55, с. 58-62].

Досліджуючи результати двадцятип'ятирічного шляху державного будівництва пострадянських країн, Генрі Хейл доходить висновку, що процеси, які на початку розглядалися як беззаперечна демократизація, врешті-решт призвели до де-демократизації. І якщо більшість сучасних політичних теорій пояснюють низький рівень демократії в Росії авторитарним стилем керування Володимира Путіна, то виникає питання, чому ж всі інші пострадянські країни (за винятком країн Балтії) відчують гострий брак демократичних свобод. Теорія про «експорт авторитарного стилю правління» не вбачається вдалою, тому що такі політичні режими встановилися в більшості пострадянських країн задовго до обрання Володимира Путіна президентом. Г. Хейл пропонує звернутися до історичного спадку цього регіону, більш давнього періоду, ніж комуністичне минуле. Основним паттерном, що здійснив визначальний вплив на політико-інституційну систему пострадянського регіону, Хейл вважає патроналізм. Під патроналізмом він розуміє соціальний еквілібріум, в якому індивіди організовують соціальну та економічну діяльність навколо особистих обмінів винагородами та покараннями. В суспільствах патронального типу особисті зв'язки не просто мають значення, а мають абсолютне значення, сімейні та дружні зв'язки є надзвичайно сильними та впливовими, принцип верховенства права не діє, корупція є надзвичайно міцною та пронизує всі сфери суспільного життя, широко поширений непотизм та (нео)патримоніальні форми влади [159, с. 24-28].

Що стосується коріння патроналізму, то Хейл пропонує взяти більш широку історичну перспективу для дослідження – такі орієнтації в політичній площині зародилися не після перебудови, і навіть не після революції 1917 року, вони мали місце ще за часів Російської імперії і нікуди не зникли, лише пристосовувалися до нових умов, всупереч сподіванням суспільства, що революція або перебудова все докорінно змінять на більш справедливий лад. Ані Іосіф Сталін, ані Борис Єльцин не вигадали та започаткували патроналістські традиції в суспільно-політичному житті Росії.

Це були вже вкорінені та працюючі практики. Серед пострадянських лідерів серйозні спроби подолати патроналізм здійснював хіба що Міхеїл Саакашвілі у Грузії. Але з часом стало зрозуміло, що і його реформи врешті-решт не принесли серйозних змін [159, с. 29].

Ми пропонуємо диференціювати типи дієспроможності державних інститутів, що виникли на пострадянському просторі за методом управління державними інститутами. Першу групу країн складають ті, що використовують імперський тип. У цих суспільствах державні інститути відтворюються за рахунок тоталітарних технік та автократичних інструментів реалізації політичної влади. Друга група країн йде постімперським шляхом, на якому їх чекає деградація та поступовий розпад державних інститутів.

Першій групі вдається зберегти керованість за рахунок ручних інструментів, що, безумовно, не підвищує якість державного управління. Але це дає змогу провести певні реформи, як це сталося в РФ. Тобто це підтверджує постулат Ч. Тіллі про те, що демократію легше побудувати шляхом реформування автократії, на базі сильної централізованої держави, ніж на пустому місці. Більше шансів на успіх у того, хто візьметься реформувати авторитарну державно-інституційну систему у демократичну, аніж у того, хто спробує збудувати дієспроможний порядок з хаосу.

Консолідовані демократії змогли збудувати лише країни Балтії (Латвія, Литва та Естонія). Малі за розміром, європейські за політичною культурою та ментальністю, за широкої організаційної та матеріальної підтримки Заходу, вони швидко досягли поставлених цілей у розбудові державних інститутів. Економічні проблеми виявилися більш складними, особливо на тлі загальної деіндустріалізації в Європі. Але політичний базис функціонує на відмінно. Естонії, наприклад, навіть вдалося стати світовим лідером з впровадження електронного уряду.

Держави постімперського типу зазнали катастрофи і дрейфують у невизначеному напрямку, поступово розпадаючись на шматки та втрачаючи

залишки радянського спадку, як в інституційному, так і в економічному розрізі. І якщо Молдова за рахунок свого малого розміру може розраховувати на економічну та експертно-організаційну допомогу від інших країн з геополітичних мотивів, то Україна занадто велика за територією та кількістю населення та занедбана в політико-інституційному сенсі. Всі реформи, як вітчизняні, так і закордонні ініціативи, як елітарні, так і егалітарні за походженням, як швидкі, так і довгострокові за перспективою, руйнуються через загальну та абсолютну корумпованість усіх сфер та щаблів, а також через тотальну олігархізацію держави.

Імперський тип є більш дієспроможним за постімперський, але не за рахунок якості, а за рахунок грубої сили. Авторитаризм не є життєздатним, якщо з часом він не еволюціонує в демократичні форми політичного режиму. Замкненість на особистості лідера, слабкість політичних інститутів, олігархізація політичної системи з часом також призводять до руйнування держави.

Що стосується олігархізації постімперських та імперських держав, то цікавим винятком є країни Центральної Азії. State Capture там не відбувається, оскільки олігархізації запобігають заходи, прийняті центральним керівництвом. Будується новітнє султаністське суспільство, з високим ступенем дієспроможності державних інститутів, але останні функціонують в руслі авторитаризму, тому не є достатньо сталими та стійким у довгостроковій перспективі.

За типом режимних траєкторій групу пострадянських країн можна поділити на п'ять кластерів:

1. Консолідовані демократії (Естонія, Латвія, Литва).
2. На шляху до демократії (Грузія, Молдова, Україна).
3. Проблемні траєкторії (Вірменія, Киргизія, РФ).
4. На шляху до автократії (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Таджикистан).
5. Консолідовані автократії (Туркменістан, Узбекистан).

Перший кластер представляють країни, що здійснили значні кроки до консолідованої демократії. Вони відрізнялися досить сприятливими умовами для цього шляху від початку державного будівництва. Тому обраний керівниками демократичний курс дав значні результати. Їхньою специфікою порівняно з іншими пострадянськими країнами стала повна і беззаперечна орієнтація на Захід у зовнішній політиці.

Країни другого кластеру також рухаються до демократії, але більш хвилястим шляхом. Похідні структурні умови у них були різними, вони пройшли крізь політичні кризи різноманітного масштабу та глибини і досі потерпають від гострих політичних потрясінь. Але в цілому лідери цих держав утримують загальний курс на демократію.

Третя група країн дає приклади трансформацій, що знаходяться під контролем рішень і дій окремих політичних акторів, які отримали змогу контролювати владу на довгостроковому етапі. Їх характеризує потяг до монополізації влади, неохочість до компромісу, неготовність до відкритої політичної конкуренції. Такий шлях призвів до створення гібридних режимів з невизначеними прогнозами на майбутнє.

Четвертий кластер складають країни, що знаходяться на шляху до автократії – їх стартові можливості були різними, але багато спільного можна знайти в діях політиків-автократів, які отримали можливість сформувати недемократичні політичні режими.

Шостий кластер продемонстрував заміну радянського типу авторитаризму на пострадянський, в основу якого вони поклали неопатримоніальні та султаністські практики [79, с. 35-36].

На становлення політичних режимів, на визначення їх зовнішньополітичного курсу в країнах пострадянського простору суттєвий вплив здійснило їхнє енергетичне становище. Так, наприклад, РФ, Азербайджан і Казахстан як країни, що мали енергетичний потенціал, та Україна, Білорусь і Грузія як країни, що мали вплив на транспортування нафти і газу, отримали певний вплив на європейські країни [139, с. 17].

Михайло Мінаков звертає увагу на те, як змінився пострадянський ландшафт в розрізі міждержавних відносин після анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі. Двосторонні відносини між Україною та Росією різко погіршилися з грудня 2013 року та досягли мінімального рівня під час військових дій на сході України і продовжують погіршуватись у дипломатичній, торгівельно-економічній, соціальній і медійній площині. Цей безпрецедентний конфлікт змінив контекст не лише російсько-українських відносин, але й надіслав загрозливий сигнал іншим країнам пострадянського регіону. На відміну від російсько-грузинської війни 2008 року, тривалий перебіг кризи на Донбасі призвів до інституціоналізації конфлікту через взаємні санкції, офіційну риторику тощо [169, с. 93-94].

Загалом російсько-українська криза змінила весь пострадянський контекст – для Білорусі, Казахстану, Узбекистану, невизнаних держав, таких як Південна Осетія та Абхазія, та усіх інших. Сусіди Росії налякані тим, що міжнародне право не є більше непорушним та намагаються вгадати, хто наступний. Невизнані ж країни отримали надію на певні перспективи на кшталт Криму [169, с. 113-114].

Розбудова державної системи західного типу полягає в руйнації ранньодержавних та несучасних суспільно-політичних інститутів. Для цього необхідне укріплення соціально-політичних інститутів публічної влади шляхом бюрократично-раціональної реорганізації державних інститутів і трансформування традиційних практик управління в елементи публічної політики.

У нашому випадку запорукою успіху стало б створення ефективного конституційного порядку, розбудова потужної політико-інституційної та бюрократичної системи. Також важлива оптимізація електоральної системи, її реформування з метою підвищення конкурентності та відкритості, створення реальної, а не імітаційної партійної системи, підтримка громадянського суспільства. Саме це дозволило б уникнути руху неопатримоніальними рейками.

Але необхідно зважати, що навіть у сучасному світі держави не завжди рухаються у бік консолідації демократії. Роберто Стефан Фоа та Яша Мунк виводять головні характеристики ступеня консолідації демократії: ступінь народної підтримки демократії як системи управління; ступінь сприйняття демократичних правил; ступінь слабкості антисистемних партій та рухів. Через таке емпіричне розуміння демократичної консолідації ми виходимо на концептуальний простір для можливої демократичної деконсолідації. Тобто теоретично у певний момент демократія може перестати бути єдиною можливою для громадян формою правління, навіть у сталих демократичних країнах Західної Європи та Північної Америки. Авторитарні альтернативи можуть перестати бути неприйнятними для громадян. Зростання підтримки антисистемних сил та знецінення загальноприйнятих демократичних правил веде до відкриття авторитарних альтернатив. Прикладом подібних процесів є сенсаційний успіх Дональда Трампа на виборах в США з його яскраво авторитарними, як для цієї країни, гаслами. Прикладом демократичної деконсолідації в Європі є зростання до рівня топових рейтингів ультраправих партій, таких як Національний Фронт у Франції. Між тим, приклади таких нових правих топових партій можна знайти практично в кожній європейській країні.

Криза демократії в країнах, в яких вона стала беззаперечним переможцем серед всіх політико-режимних альтернатив, пов'язана з тим, що після повної консолідації демократії люди стали висувати до неї все більші вимоги, відчуваючи, що вони не отримали повного задоволення своїх потреб та обіцяної демократією безпеки. Кризові для демократії явища в розвинених країнах викликані тим, що, не дивлячись на всі свої переваги, демократія залишає без відповіді ряд викликів, наприклад, сучасну міграційну кризу в Європі [155, с. 15-16].

Масштаб світової демократичної регресії, що має місце сьогодні, тим не менш, важко оцінити. Є певний набір претензій до ліберальної демократії,

відповідей на які поки що не знайдено в рамках ліберальної моделі, і на які прагнуть відповісти авторитарні контрагенти [149, с. 61-62].

Розбудова молодої держави завжди ставить питання: яким шляхом йти – шляхом нації-держави або держави-нації? Це орієнтири для вибору стратегії модернізації напряду залежать від державотворчих процесів. Шлях розбудови нації-держави доречний в умовах національно- та культурно-однорідних суспільств, які чітко відчують власну ідентичність. У такому випадку підключаються асиміляційні стратегії, здебільшого в гуманітарній сфері [43]. На цьому етапі так звані прозахідні сили української політики, що здобули повну перемогу після подій на майдані 2013-2014 рр., спираються саме на таку стратегію розбудови української держави. Для цього є такі необхідні для розбудови нації-держави умови, як консолідація та мобілізація так званої «титульної нації», рішучість монополізувати процес державотворення. Розбудова плюралістичного суспільства на засадах «держави-нації» можлива в багатьох варіантах. Для цього можна залучити такі механізми, як асиметрична федералізація (з нерівномірним розподілом повноважень між суб'єктами федерації), консолідаційна демократія (з залученням до всіх сфер управління представників усіх груп суспільства з правом вето для меншості з ключових питань), надання статусу державної мови декільком мовам відповідно до лінгвістичного складу населення, надання гарантій щодо участі в регіональних і центральних органах державної влади та впливу на процес прийняття рішень для меншин з метою забезпечення їхньої лояльності, та, як наслідок, підвищення легітимності державних структур.

Нації-держави зазвичай тяжіють до президентської форми правління, а держави-нації – до парламентської. Оскільки чистих типів в реальному житті не зустрічається, то більшість країн обирає різноманітні змішані форми державного устрою, шукаючи свою найкомфортнішу констеляцію. Перелік критеріїв щодо формування й функціонування нації-держави та держави нації зібрані у таблиці 1.

Критерії	Нація-держава	Держава-нація
Головні передумови формування	Приналежність до однієї культурно-цивілізаційної традиції, наявність національної ідентичності, що корелюється із державними кордонами	Приналежність до більш ніж однієї культурно-цивілізаційної традиції в рамках державних кордонів. Наявність таких ідентичностей не виключає лояльності їх носіїв до державних інститутів
Державна культурна політика	Політика гомогенізації та уніфікації, направлена на закріплення одного ядра культурної ідентичності	Політика визнання та стимуляції більш ніж однієї культурної ідентичності, можливе визнання двох та більше націй. Єдність у розмаїтті
Форма державно-го устрою	Унітарна держава або мононаціональна федерація. Можливі окремі автономні області	Федеративна або конфедеративна системи, часто асиметричні
Культурно-національна політика	Етнокультурні розбіжності якщо і існують, не є дуже вагомими. Державна політика спрямована на маргіналізацію та «виключення» автономістських партій	Мають місце численні етнокультурні розбіжності, держава намагається проводити ліберальну етнопонаціональну політику. Автономістські партії є повноправними гравцями політичного простору
Громадянські та політичні орієнтації індивідів	Громадяни мають єдину національно-культурну ідентичність як члени єдиної політичної нації. Більшою мірою демонструється лояльність до нації та державних інститутів	Наявність множинних компліментарних ідентичностей. Громадяни переважно демонструють лояльність до державних інститутів, але відсутня позитивна ідентифікація щодо спільної національної ідентичності

Перехід до нації-держави у поліетнічному суспільстві неможливий без жорсткої політики насильницької асиміляції, етнічних чисток, антидемократичних механізмів «виключення». Серед прикладів, що пішли таким шляхом, – країни центрально-східної Європи та балканські країни. Приклад останніх є взагалі вражаючим, оскільки жорстока громадянська війна на взаємне знищення в наші часи шокувала всю Європу, яка вважала, що такі жахливі конфлікти залишились в далекому минулому.

В посткомуністичних країнах специфікою етнопонаціонального процесу є те, що участь у етнічних політичних акціях дозволяє ідентифікуватися та позиціонуватися як противник попереднього тоталітарного режиму (Румунія,

Болгарія, а від недавна і Україна) [119; 68]. Загострення проблеми етнонаціональної ідентичності з іншого боку є відповіддю на виклики глобалізації, що спричиняє втрату самоідентифікації та уніфікацію. Соціальні моделі ідентичності – територіальна, регіональна, конфесійна, гендерна, вікова, етнічна – набувають у сучасному суспільстві політичного характеру. Активізація глобалізаційних процесів у світі вимагає особливо пильної уваги до проблеми завершення націєтворення та формування спільної ідентичності громадян України [120; 175].

Що стосується пострадянських країн, то стратегія розбудови нації-держави є невдалою та навіть дуже небезпечною для них через такі причини. По-перше, немає загального консенсусу в суспільстві щодо необхідності будувати державу на принципі «виключення» всіх меншин з суспільно-політичного життя. По-друге, немає консолідованих еліт, які б поділяли впевненість у необхідності саме такого шляху та узгодили засоби для досягнення цієї мети. По-третє, існує ряд надпотужних зовнішньополітичних гравців, яких такий шлях розвитку української держави не влаштовує. Ані Молдова, ані Україна, ані Білорусь, як і інші пострадянські країни, не мають передумов для розбудови нації-держави. Такий шлях може стати для них дуже небезпечним та спричинити дестабілізацію, несумісну з подальшим існуванням їх як суверенних цілісних держав.

Особливістю національного будівництва є також той факт, що Україна є досить яскравим прикладом держави із дрібною мозаїчною структурою релігійних вподобань населення – на її території значний вплив мають Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату, Греко-католицька церква, Автокефальна церква та інші, які суттєво відрізняються за своїми суспільно-ідеологічними орієнтаціями. Ці факти ускладнюють завдання пошуку загальнонаціонального консенсусу та роблять його ще більш важливим і делікатним, адже релігійні та етнічні конфлікти виявляються зазвичай

найнапруженішими, найскладнішими та найжорсткішими та мають потенцію до переходу у фазу «гарячої війни».

Реформа політико-інституційного ландшафту дозволила б відійти від системи, коли «переможець отримує все». Саме така потворна політична система не дозволяє перейти до пошуку загальнонаціонального консенсусу та до врахування інтересів всіх груп населення.

Щоб визначити державну спроможність тієї чи іншої країни, російський дослідник Андрій Мелвіль акцентує увагу на двох показниках: керованість та легітимність [79, с. 37]. Державна спроможність складається з таких факторів, як реальна можливість держави забезпечувати зовнішню безпеку, внутрішній порядок, легітимність, керованість і можливості для зростання та розвитку. У зв'язку з тим, що у пострадянському регіоні склалися різні констеляції вищеперелічених факторів і політико-режимних умов, А. Мелвіль пропонує розділити державоспроможність країн цього регіону на два умовних типи: «повний» та «неповний» (тобто слабкий, однобокий, худий).

«Повний» тип державоспроможності описує ті країни, які у процесі політичної трансформації мали змогу приймати такі політичні рішення, що сприяли розвитку сучасної соціальної держави та розширенню їх обсягу. Цей тип спирається не на можливість керманічів вибудувати міцну владну вертикаль або здійснювати значний вплив у міжнародному полі. Це державоспроможність, з точки зору окремого громадянина та громадянського суспільства. Зовнішню безпеку такі країни прагнуть забезпечити через участь у міжнародних інститутах, внутрішній порядок та його легітимність вони готові підтримувати за відсутності серйозних викликів. Для забезпечення легітимності державних інститутів ці країни працюють над їх якістю, над високими стандартами адміністративного керування.

Країни другого типу – «неповної», тобто обмеженої, неякісної державної спроможності, мали гірші початкові умови, але вирішальним

чинником стало обрання політичними лідерами іншої стратегії. Ці державно-інституційні системи характеризуються нестабільним рівнем легітимності та контролю внутрішньополітичної ситуації. Обсяг державоспроможності також змінюється разом зі зміною політичного лідера, курсу уряду, зовнішньополітичних спрямувань тощо. Низька якість політичних інститутів в цьому випадку виступає серйозним стримуючим фактором розвитку.

Україна належить до країн з «неповною» державоспроможністю, але повільно та не досить впевнено рухається до «повної». Найслабший приклад демонструє Киргизія, яка потерпає від турбулентності політичного розвитку та соціально-економічної кризи. Росія демонструє певне розширення державоспроможності, але поки що обмежене [79, с. 39]. Авторитарні країни пострадянського простору демонструють вибіркоче виконання функцій сучасної соціальної держави, тому стикаються з викликами у питаннях міжнародної безпеки, внутрішньої легітимності, політичного адміністрування, забезпечення умов соціально-економічного розвитку.

Інверсійна специфіка державного будівництва на пострадянському просторі характеризується поганою інституційною якістю держави, що є наслідком роздержавлення або «спрощення держави» – боротьба за ефективну державу підміняється боротьбою з державною спроможністю, дієдатністю держави. Таким чином, спрощення держави є деінституціоналізацією соціального управління та інституціональною автономізацією режиму «ручного управління» (яскравими проявами таких тенденцій є неформальні інституційні комплекси: «вертикаль влади», «телефонне право», персоналізація влади). Відбувається деінституціоналізація політичної системи, тобто замість інституціональної диференціації спостерігається зворотний процес, фіналом якого є знецінення якості та автономного стану публічних інститутів. Унаслідок «роздержавлення» комуністичного державно-політичного комплексу «держава-партія», замість формування інституційної архітектури «обмеженої держави», відбулося встановлення неопатримоніального державно-

політичного порядку, невід’ємними інституційними особливостями якого є клієнтелізм і патронажні відносини, персоналізація влади, що закріплюють у політичній системі урядовий фаворитизм, вибіркоче правозастосування, свавілля чиновників, місництво, непотизм і державно-політичну корупцію [57, с. 6-9].

На початку 1990х рр., на першому етапі розбудови держави, слабкість та нестабільність державних інститутів нікого не дивувала, бо такий стан властивий був молодим державам. Але з часом інституційна система так і не набула ознак стабільності, залишившись малоефективною та перетворившись на квазіінституційну. Більш ефективними стали неформальні інститути, а субститути були покликані лише приховувати реальний стан речей, відтворювати відповідні ритуали. Замість будівництва сильних формальних інститутів суспільство обрало шлях відтворення субститутів та одночасного використання неформальних інститутів.

Специфіка субститутів як форм інституційної організації полягає в тому, що вони заміщують ті інститути, які виявилися неспроможними виконувати свої функції у нових умовах. Сутність таких інститутів не слід плутати, наприклад, із сурогатами. На відміну від субститутів, сурогати є фальсифікованими, підробними інститутами. У випадку з пострадянськими державами відбувається саме субституціалізація – заміщення тих форм, які закріплені на формальному рівні, але не можуть бути реалізовані через протиріччя з новими умовами життя, з неформальними правилами тощо. Таким чином, нові інститути, що приходять на зміну старим, випереджаючи формальні реформи, і є субститутами.

За останні 60 років встигла розквітнути та занепасти держава «загального добробуту». Якщо у післявоєнний період був встановлений курс на збільшення соціальних виплат, розширення соціальних гарантій, забезпечення державою базових потреб людини, то після хвилі економічних криз 1970-80х рр. У результаті неоконсервативної революції ця стратегія почала змінюватися на протилежну, що було підкріплено в 1990-ті рр.

неоліберальною внутрішньою й зовнішньою політикою та глобалізацією як провідним трендом. Постійний дефіцит державного бюджету навіть у розвинених країнах Заходу та зникнення СРСР з політичної мапи світу, що зняло з порядку денного для їхньої політичної та економічної еліти гостроту ідеологічного протистояння та необхідність постійно підтримувати імідж своїх держав як здатних постійно забезпечувати «загальний добробут» спричинили поворот до демонтажу соціальної держави. В умовах постійного бюджетного дефіциту, помітного погіршення справ в економіці та збільшення безробіття більшість дослідників доходять висновку, що сучасна держава не в змозі регулювати цю ситуацію традиційними методами.

Має місце також бюрократизація державного управління. Завдання, які покликана розв'язувати держава, носять переважно індивідуальний характер, а інструменти, які вона застосовує, є занадто кремезними, громіздкими для атомістичного застосування. Соціальна держава будується в формі бюрократичного апарату, але він не здатний виявити та задовольнити потреби окремих громадян [85, с. 80-84].

Основними акторами державно-політичного життя пострадянських країн фактично виступають політичні підприємці, які будують олігархічно-бюрократичні холдинги для управління країною у власних інтересах.

Сучасні держави західного світу проголошують себе демократіями, але вони є по суті штучними конструкціями: ранні демократії були напряму пов'язані з полісами, класичними містами-державами. Демократія тих часів була особистісною за своєю суттю: вона функціонувала в межах малої території, громадяни знали один одного особисто. Сучасні національні держави вийшли далеко за ці межі. Забезпечення в них демократії надто важко неможна оформити інституційно. Будь-який інституційний дизайн буде лише компромісом між демократичним ідеалом та можливостями подібних державних утворень.

По всьому світові та в Україні, зокрема при прийнятті політичних рішень домінантною залишається позиція еліти; незважаючи на те, що ця

еліта може бути обрана демократичним шляхом, основна частина суспільства залишається відстороненою від процесу безпосереднього прийняття рішень. Навіть в найрозвиненіших країнах з кола західних демократій не вдалося викоринити олігархічну складову з політичного процесу [19, с. 333].

Специфічну систему, що виникла на пострадянському просторі, а саме в РФ, дослідники, вслід за В. Сурковим, пропонують називати «суверенною бюрократією»: йдеться про апарат керування та про його особовий склад, які домоглися незалежності на всіх фронтах: від неофеодальних структур, від нейтралізованої народної демократії разом із критичною інтелігенцією та від зовнішнього контролю західної гегемонії у вигляді міжнародного права або імперіалістичного диктату за рахунок багатства природних ресурсів. Тобто суверенність такої демократії полягає в незалежності від всіх, і від народу також [41].

На прикладі РФ можна дослідити специфіку пострадянських трансформацій в інституційному розрізі: хоча держава пройшла істотний шлях демократизації, інституційний каркас її дуже тісно пов'язаний з аналогічним сталінських часів. Серед основних спільних рис – гіпертрофований апарат спецслужб, твердий централізм у поєднанні з динамічною системою горизонтальних ротацій для збереження контролю та відносної автономності від місцевих політичних еліт, соціально–культурний унітаризм, інформаційна закритість і відсутність публічності в управлінських схемах і механізмах, політична та корпоративна кастовість бюрократичної еліти, надлишкова керованість громадського життя, гіпертрофована роль держави, централізація та ієрархічність влади, відсутність щонайменшого суспільного контролю тощо. Неформальні інститути мають визначальний вплив на суспільно-політичне життя, зберігаючи незалежність від нормативно-правової системи, що спричиняє критичне зниження якості державного управління.

Після отримання незалежності українці прагнули розбудувати національну державу з вільним політичним та економічним ринками. Але

превалювання неформальних інститутів, їх перевага перед законом та слабкість державних інститутів, низька керованість стали основними результатами вітчизняного транзиту. Серед глибинних домінант, що визначають політичні реалії України, В. Бушанський називає архаїчний характер політичної свідомості українців. Саме в ментальності української нації беруть коріння олігархія як спосіб існування суспільства, патрон-клієнтські практики та ін. [15; 144].

Одним із перших про провали в пострадянському транзиті заговорив майбутній лауреат Нобелівської премії Джозеф Стігліц. Він проголосив, що ніяке переписування історії не в змозі змінити того факту, що неоліберальні реформи в Росії призвели до економічного спаду. Представник неоліберального табору, який на той час займав один із ключових постів в МВФ, вже наприкінці 90-х років визнав, що політика «вашингтонського консенсусу» не спрацювала в належному напрямку в Росії. Пояснюючи фактичний провал пострадянських реформ, Дж. Стігліц наголошує що основна проблема полягає в надмірній довірі моделям економіки, що їх постулювали підручники для студентів. Але ці підручники не можуть бути підвалинами для урядів, що намагаються відтворити ринкову економіку. Зробивши ставку на макроекономічну стабілізацію, західні консультанти повністю проігнорували інституціональну складову будь-якої економічної реформи.

Питання ж про те, яку модель використовувати для розвитку перехідних економік, знову стало відкритим. Дж. Стігліц висунув обвинувачення в сліпому слідуванні рецептам західним консультантам та пострадянським учням-реформаторам. Як вдалий приклад він наводив Китай з його власним шляхом та зростаючою економікою, на відміну від драматично деградуючих економік пострадянських країн. Іншою важливою проблемою, з якою стикнулися пострадянські країни, стало те, що в них повністю було відсутнє громадянське суспільство та культура взаємодії влади та суспільства. Тому всі реформи виявлялися будівлями без

фундаменту, так само як і в країнах Африки в постколоніальний період: політичні інститути, скопійовані з владних інститутів метрополій, не в змозі були працювати так само ефективно, тому працювали згідно з місцевими традиціями та неформальними звичаями [177].

Демонтаж радянської державно-інституційної системи мав на меті розбудову національної держави, яка б уникла монополізації економіко-політичної системи та досягла б автономізації приватної та публічної сфер. Але замість центрованих формальних радянських інститутів ми прийшли до не меншого зла – нові неформальні правила спотворили конкурентну політичну логіку і не дали їй посприяти інституціоналізації політичного ринку. Тепер головною проблемою стало превалювання неформальних інституціональних структур над законами та іншими формалізованими правилами: політичну модернізацію якщо не спинено, то викривлено [43].

Таким чином, серед спільних проблем держав пострадянського простору стали системна корупція, демографічний спад, зниження рівня конкурентоспроможності, регіональний сепаратизм і недосконалі та морально застарілі соціальні інститути. Також загрозами державності в перспективі виступають такі явища, як патронажно-клієнтарні відносини, системне скорочення конкурентного середовища в політичному полі та загальне уповільнення процесів ротації відновлення правлячих еліт. Останні трансформуються у політичні холдинги, включаючи в себе бюрократію та політиків, які працюють в інтересах олігархів-власників холдингу. Більш-менш серйозна олігархічна імперія на пострадянському просторі обов'язково включає до свого складу штатних політиків-лоббістів фінансових інтересів своїх власників.

3.2 Деформалізація державно-політичних інститутів на пострадянському просторі

Політична антропологія пропонує аналізувати процеси трансформації пострадянських політичних систем за арсеналом технік управління, які здебільшого відносяться до інститутів традиційного володарювання. Аналогові принципам державного управління, формам форми взаємовідносин між громадянами, інститутами, суб'єктами господарювання, підприємцями та іншими агентами політичного ринку, що виникають в цьому регіоні, складають конкуренцію сфері класичних державних повноважень. Неопатримоніалізм як принцип синтезу традиційного та сучасного в суспільстві відображає альтернативну гілку еволюції політичного розвитку.

Проблема тінізації всіх державних інститутів у країнах пострадянського регіону сягнула масштабу, який підриває докорінно державну спроможність. Нелегальне виробництво товарів і послуг, ухилення від сплати податків, відмивання грошей, хабарництво, зловживання службовим становищем охопили всі державні інститути та перейшли критичну межу, залишивши формальній сфері набагато менший простір, ніж захопили. Захоплення держави поширилося до такого ступеня, що незахоплена частина вже не відіграє вирішальної ролі [51, с. 7-8]. Судочинство, охорона суспільного порядку, оподаткування, освіта, охорона здоров'я, законотворчий процес, автоінспекція, реєстрація актів громадянського стану, житлово-комунальне господарство, виборча система, контроль якості продуктів харчування – практично всі сфери суспільного життя поглинула корупція і тінь. Про ці інститути не можна сказати, що вони просто не працюють, їх, скоріше, захопили приватні актори, які зробили з них машини для вилучення ресурсів з населення з метою власного збагачення. Серед громадян все більшим попитом стали користуватися паралельні приватні структури, такі як приватні лікарні, освітні заклади,

охоронні агенства тощо. Тобто після сплати за послугу у вигляді податку людина має сплатити ще раз, щоб врешті-решт отримати необхідну послугу з іншого джерела. В Казахстані зараз створюється перша приватна тюрма, яка буде функціонувати за принципом готелю – вже держава залучає приватного інвестора, визнаючи це ефективнішим.

Деформалізація – це виведення з формальної зони в неформальну. Неформальний сектор в економіці – це господарча діяльність, що здійснюється за межами діючих юридичних норм, поза реєстрацією та фіскальним обліком, тобто це ті форми та сегменти ринку, що регулюються поза межами офіційних норм та правил. Специфіка пострадянської неформальної зони полягає в тому, що вона не протистоїть формальній, як це найчастіше відбувається в західних країнах, а існує виключно як вбудована в легальну систему та функціонує під її прикриттям. Тобто формальна зона слугує ширмою для неформальної діяльності. Порівняно з системами, що їх описують західні дослідники, «сіра» зона виникає не як стороння приватна ініціатива поза законом, але в середині легальної системи, під її прикриттям. Становлення здебільшого відбувається лише за рахунок набуття офіційного статусу [51, с. 11].

В пострадянському контексті деформалізація розглядається як процес демонтажу складних і громіздких інститутів радянського зразка, що була започаткована перебудовою, але нею не обмежилася. Курс на лібералізацію політичного режиму передбачає такі заходи, як зниження впливу державних інститутів. Деконструкція їхньої могутності взагалі властива посткомуністичному періоду, але в цьому випадку специфіка полягає в ентропії державних агентів, у дистрофії всієї системи державних інститутів. Була деконструйована не лише їхня могутність, а й їхня дієспроможність.

Демонтаж держави має означати її роздержавлення, мінімізацію та оптимізацію, але в деяких випадках відбувається її руйнування, підміна, state capture. Саме такі процеси розгорнулися на пострадянському просторі.

В Україні сформувалося перманентно скептичне ставлення до державно-політичних інститутів, і навіть до ліберально-демократичної моделі в цілому. Більшість дослідників доходять висновку, що в цьому слід звинувачувати невірно обрану конституційну модель організації державної влади. Інституційна недієспроможність зумовлена занадто поспішним процесом творення конституції, прагненням догодити всім учасникам конституційного процесу без прагнення створити досконалий, або хоча б дієздатний суспільний договір. Крім того, навіть формально закріплені в Конституції норми не відбивають адекватних завдань того чи іншого інституту. Так, парламентські фракції не наділені тими повноваженнями, якими їх наділяють в інших демократичних системах, що працюють більш оптимально. Але невідповідність конституційних норм українського основного закону конституціям сталих демократій є не єдиною проблемою. З іншого боку, ми бачимо, що деякі запозичені норми підходять лише для сталих демократичних систем, а в умовах українського «дикого капіталізму» не можуть функціонувати, оскільки не мають соціального, політичного та економічного підґрунтя. Невідповідність формальних норм реаліям призвела до виникнення та укріплення неформальних практик, підсиливши вплив суб'єктивізму і персоніфікації у всіх сферах суспільного-політичного життя. Так, ручне керування створює умови для корупції, гальмуючи реформи та державно-інституційний розвиток [45, с. 281-281].

Посткомуністичний процес в Україні сформував певну модель державно-інституційної системи, яка інтегрувала структуру сучасної демократії та незахідні політичні практики. З фасаду ми можемо бачити традиційні формально інституційні елементи, обов'язкові ліберально-демократичні процедури, а всередині функціонують інституціоналізовані неформальні практики політичного підприємництва, рентоорієнтовної поведінки чиновництва, політичного рейдерства, відбувається поглинання сфери публічної політики на користь приватних егоїстичних інтересів бізнесу (state capture), силові органи трансформуються у структури силового

підприємництва, правоохоронна система, законодавчі органи обслуговують олігархічні холдинги тощо.

Такі викривлення в системі державних інститутів спричинили інверсійні траєкторії державного будівництва, віддаливши країну від ліберально-демократичної моделі. Адже інституційний дизайн мав забезпечити легітимність та ефективність державної влади, сприяти консолідації еліт та громадянського суспільства, гарантувати сталий державний розвиток [43].

У сучасній Росії правляча еліта пристосувала демократичні інститути у власних, антидемократичних інтересах. Такі інститути, які вільні вибори, незалежні СМІ та інші, з одного боку, повністю позбавлені ліберально-демократичного змісту, вони все ж продовжують працювати в режимі ручного управління як інструмент для вищого керівництва з метою утримання влади та перерозподілу ресурсів – від бюджету та корисних копалин до суспільної думки [171, с. 26].

Ознакою пострадянських державних інститутів є орієнтованість на вилучення ренти як на головну мету керування державою на всіх рівнях. Крім того, механізм влади та керування тяжіє до ієрархії з єдиним центром прийняття рішень та прагненням до повної монополізації. Автономія економічних і політичних акторів в середині країни відносно центру є умовною та може бути змінена або обмежена в будь-який момент та в будь-якому порядку. Формальні інститути, що задають рамки здійснення влади та керування, за своєю сутністю є лише побічним продуктом розподілу ресурсів всередині владної вертикалі. Вони є «правилами гри» лише настільки, наскільки сприяють або не заважають вилученню ренти. Сам же апарат керування в рамках владної вертикалі розділений на конкуруючі за доступ до ренти організовані структури та неформальні групи [27].

Держава є відносно самостійним актором на політичному ринку, тому що її очолює правлячий агент, який контролює та репрезентує державу. Як вже зазначалося, М. Вебер ототожнює державу з привілеєм застосування

легітимного насилля. Це зумовлює виділення двох аспектів держави – змістовного та структурного. Змістовний аспект виражається у створенні організаційних структур, що пов'язані з оподаткуванням, структурний – в реалізації публічного статусу, спрямуванні на досягнення спільного блага. Таким чином, держава претендує на роль безособового інституту, і такий її статус забезпечує її легітимність. [21, с. 286-287] Отже, держава прагне до відокремлення приватних інтересів від загальних та до реалізації останніх; діє вона в межах формалізованої кодифікованої системи правил, щоб досягти ідеалу першої послідовності та домогтися визнання своєї легітимності. Вона координує інтереси агентів політичного ринку.

Що стосується неефективних форм держави, то існує широкий спектр «діагнозів» для таких випадків: це неконсолідована держава (*under-consolidated state*), м'яка держава (*soft state*), крихка держава (*fragile state*), порожниста держава (*hollow state*), слабка держава (*weak state*), держава, що не відбулася (*failed state*), зруйнована держава (*collapsed state*) тощо. Це такі форми держави, в яких державно-політичні інститути не виконують у відповідному обсязі свої функції. Інституціональна ефективність держави досягається за рахунок двох процесів: побудова держави (*state-building*) і створення держави (*state-making*). Побудова держави – це процес постійного державного будівництва, інституціональної диференціації, виокремлення спеціальних інститутів і менеджерів. В той час як процес створення держави полягає в усуненні інституціонально-політичних конкурентів держави-нації. Цей процес не є універсальним для сучасних держав, він, скоріше, відбиває процес переходу західних держав періоду модерну від патримоніального володарювання до ліберальної демократії. На відміну від першого процесу, який є універсальним для державного будівництва в усьому світі на сьогоднішній день.

Інституційне будівництво на пострадянському просторі поки що не принесло позитивних результатів. Як зазначає О. Крисенко, держава виявилася низької інституційної якості, яка є результатом спрощення

державно-інституційної системи. Інститут «ручного керування» демонтується, але разом із ним демонтується вся державно-інституційна система, знецінюючись та втрачаючи якість. «Замість «обмеженої держави» ліберального толку ми отримали неопатримоніальний порядок, заснований на патрон-клієнтських відносинах, непотизмі, патронажі, «rule by law» та корупції» [59, с. 6-7].

Становлення політичного ринку відбувається далеко не всюди. У деяких пострадянських державах основні економічні, політичні та соціальні процеси в суспільстві реалізуються в межах політико-адміністративного ринку, який функціонує на базі локальних персоніфікованих неформальних норм. Формальні рамки політичного ринку були встановлені під час спроби провести інституціональний імпорт, але на практиці утворився гібрид бюрократичного та політичного ринку. Політико-адміністративний ринок функціонує на основі мережі статусних неформальних контрактів між державою та іншими суб'єктами. Виключення більшості громадян, заборона входу на політичний ринок дозволяють тим агентам, що були допущені на цей простір, вилучати політичну та економічну ренту, спираючись на доступ до влади та ресурсів.

Суб'єктами такого політико-адміністративного ринку виступає держава (яку уособлює правляча група), крупний бізнес, центральна та регіональна бюрократія. Правлячою групою є не стільки державний клас, скільки вища ланка бюрократії, влада та подальша доля якої залежить не від професіоналізму, а від особистих зв'язків, включення до патронажно-клієнтарної мережі, вміння «домовлятися». Крупний бізнес отримує від правлячої групи доступ до певних ресурсів, у тому числі до використання адміністративного ресурсу, запропонувавши натомість політичну підтримку та підтримання соціально-економічної стабільності в суспільстві. Відбувається перерозподіл, в результаті якого олігархи отримують переважну більшість ресурсів власності, а адміністративна еліта – владні повноваження та гарантії забезпечення стабільності країні. Обидві групи,

використовуючи монополію на ці специфічні ресурси, вилучають політичну ренту в необмежених розмірах [68, с. 51-52].

Проблема деформалізації державних інститутів вказує на процеси їх захоплення політичними підприємцями та подальше використання у своїх приватних інтересах, що спричинює їх суспільну делегітимацію.

Звуження завдань фундаментальних державних інститутів до забезпечення фінансового зростання окремих осіб та до захисту отриманих таким шляхом активів призводить до кризи легітимності кожного окремого інституту та до державної влади в цілому. Інститути залишаються в легітимному полі за умови наявності міцних формальних зв'язків, підвалин їх функціонування.

Цікавим прикладом реконфігурації ключових агентів впливу в межах інституту вбачається аналіз інституційних трансформацій, проведений Р. Скоттом на базі системи охорони здоров'я одного з американських міст. Цей приклад висвітлює ряд факторів, що можуть привести до фундаментальних інституційних змін. До них належать, зокрема, збільшення купівельної спроможності «покупців», технологічний прогрес, розвиток інформаційних технологій, розбудова інститутів громадянського суспільства, зміна розміру необхідних для функціонування інституту витрат тощо [113].

В. Куренной «критикує критику» корупційних режимів, подібних до українського варіанту. Він вважає неефективною таку критику неформальних інститутів, яка не пропонує нічого взамін, окрім просто переходу до формально-правового регулювання, яка не висуває альтернативних механізмів розв'язання тих питань, задля яких були створені неформальні інститути. Такий шлях веде до дисфункції інституційної системи. Від нього може виграти лише один суб'єкт – транснаціональні корпорації, оскільки корупція є прихованою формою протекціонізму місцевих економічних суб'єктів. Остання обставина зумовлена тим, що місцеві агенти мають більше шансів підкупити урядові організації [65].

В умовах переважання неформальних норм, як це склалося в Україні, економічні суб'єкти, фірми в термінах неінституційного підходу, прагнуть до того, щоб здійснити крадіжку держави (state capture). Більшість сучасних досліджень співвідношення державного та приватно-економічного впливу на ринок фокусують свою увагу на обсязі державного впливу. Натомість Дж. Хеллмен, Дж. Джонс та Д. Кауфман пропонують зосередитись на впливі, якій здійснюють фірми на посадових осіб з метою вступити в змову для отримання переваг [163]. Цей підхід дозволяє провести глибокий аналіз економіки захвату (capture economy). Capture economy – це економічна система, в якій відносно невелика частина фірм змогла захопити державних посадових осіб різного рівня з метою вилучення ренти та отримання від держави ексклюзивних поставок суспільних благ [178].

Термін «пострадянське суспільство» на першому етапі, в 1990-ті роки, окреслював феномен розпаду номенклатурно центрованого соціуму в умовах його безальтернативності для суспільства на тому етапі. Через нездатність суспільства побудувати іншу систему суспільно-політичної організації нова інституціоналізація була неможливою [7]. В поєднанні з політичною культурою підданства, байдужість до розбудови нової державної системи призвела до «суверенізації» державної справи, її автономізації від громадянського суспільства. Дуже слабке громадянське суспільство не бере участі в політичному житті таких пострадянських країн, як РФ, Білорусь та Казахстан, що призводить до вихолощення самої суті демократичних інститутів. Останні перетворюються на фасади для здійснення авторитарного управління.

На перехідному етапі в суспільстві завжди актуалізуються приватні зв'язки як мало не єдиний засіб досягнення цілей, які покликані задовольняти державні та суспільні інститути. Але на пострадянському просторі приватні зв'язки залишилися стійким інструментом на кшталт соціальних ліфтів, здійснення судочинства, пошуку навчального закладу для дитини тощо. Таким чином, замість офіційно задекларованих закріплюються недержавні,

неформальні інститути. Ф. Шміттер та Т. Карл у зв'язку з цим говорять про «неконсолідовану демократію», визначаючи її як політичні системи, в яких встановлено демократичний лад, але суспільство не може скористатися його перевагами. Мінімальні процедурні вимоги виконуються, але загальноприйнятих правил для регулювання конкуренції політичних сил не існує. Формальні норми, проголошені конституцією, розглядаються як умовні, та такі, що можна змінити за першої ж потреби [141].

Особливий вплив на майбутню політичну систему має спосіб та характер переходу до демократії. Рішення, що приймаються на цьому етапі, мають такий довгостроковий вплив, який одразу передбачити важко. Тобто дослідження пострадянського процесу має ключове значення для аналізу сучасної політичної системи та окреслення її майбутніх контурів.

Крім того, політична модернізація в більшості випадків викликає певну турбулентність у суспільстві. С. Хантінгтон попереджує, що високий темп політичної модернізації часто випереджає темпи політичної інституціоналізації. Це спричинює хаотизацію суспільно-політичного життя та дуже шкодить країнам, що розвиваються. Для того, щоб запобігти деградації або навіть руйнації нової системи, остання потребує сильного керівництва, авторитарного управління, щоб мати змогу провести успішне реформування. Руйнування традиційних інститутів в епоху змін спричинює тотальну політичну дестабілізацію, подолати яку надзвичайно важко, не вдавшись до крайнощів, таких як збройне протистояння або формування військового авторитарного режиму. Тому будь-яким кардинальним змінам, згідно з Хантінгтоном, має передувати укріплення влади, адже сутність політичного розвитку – це інституціоналізація політичних організацій та їх стабільність. За таких умов можлива еволюційна, поетапна політична модернізація, що єдина може принести позитивні зміни. Помірна ліберально-авторитарна влада здатна провести таке послідовне реформування, а з часом, виконавши свою функції, вона має поступитися відкритому громадянському суспільству [164].

Інститути авторитарного типу, що їх намагався побудувати та укріпити Віктор Янукович, виявилися нежиттєздатними в Україні. Його владна вертикаль була, без сумніву, найуспішнішою за часів незалежності України, але вона не давала відповідей на виклики з боку регіональних еліт, втративши через це легітимність на частині території. Але це не означає, що Україна піде демократичним шляхом. Соціально-економічне становище й політична ситуація, що склалися на той час, не гарантували, що Україна піде далі демократичним шляхом. Розпад державно-інституційної системи та зовнішньополітичні виклики, що були поставлені на порядок денний після зміни режиму, вже загрожували самій українській державності. Щоб запобігти розпаду України на субрегіональні анклави, що намітилися внаслідок ослаблення центральної влади, необхідно запустити якісний процес децентралізації, поміркований, керований і координований з центру, а не перехоплений та очолений місцевими фінансовими елітами процес інституційного розпаду держави [166, с. 32-33]. Для збереження контролю над країною необхідно провести глибинні та якісні демократичні реформи державних інститутів – від судової системи до освітньої. Оновлені інститути мають працювати адекватно та викликати довіру в суспільства.

Спадок Радянського Союзу сформував стійке переважання неформальних норм та правил і на рівні державних інститутів, і на рівні суспільних взаємодій. В. Гельман ставить ключове питання щодо майбутнього розвитку пострадянських держав: чи приречений досягнутий еквілібріум державно-політичної системи на те, щоб відтворюватися ще багато десяти років? РФ та Україна демонструють закріплення панування та тенденцію до певної формалізації неформальних інститутів. Що стосується консолідації еліт та перемоги одного з фінансово-політичних угруповань, то монополія на владу не гарантує встановлення формальних інститутів, навпаки, нелогічно було б обмежувати власне свавілля.

Що відбувається, коли формальні інститути слабшають до останньої межі? Реалії пострадянського простору дають нам таку відповідь: після

тривалого процесу ослаблення всіх формальних державних інститутів (окрім, звичайно, інституту президентської влади) вони вже не можуть здійснювати своїх функцій. На зміну їм приходили субститути як їх функціональні аналоги. Наприклад, у Росії такі інститути, як Рада Федерації, Державна Дума, Державна Рада, Рада Безпеки в РФ перетворилися з часом на консультаційні органи при президентові, втративши самостійну силу.

Деформалізацію державних інститутів в українському суспільстві слід аналізувати у двох ракурсах: з одного боку, як відбиття загальносвітових тенденцій роздержавлення суспільних інститутів, що розгорнулися з середини 1970-х рр., а з іншого – як закономірний результат обраного на початку 1990-х рр. курсу на лібералізацію режимів пострадянських країн.

Загальне визнання та поширення «політика сприяння демократії» отримала після розпаду СРСР та закінчення холодної війни, нібито втіливши в життя тезу Ф. Фукуяма про «кінець історії». Але, як потім довів приклад пострадянських країн, для впровадження та реалізації демократичних цінностей необхідним було інституційне будівництво, а саме розвиток інститутів прав людини, незалежних ЗМІ, структур громадянського суспільства, комітетів виборців, правозахисних структур тощо [139, с. 14].

Державно-політична криза має коріння не в змові західного імперіалізму з міжнародними фінансовими установами та ТНК, не стільки в новому етапі «холодної війни» між США та РФ, скільки в самій хворій архітектурі сучасного світу. Геополітичні, економічні та культурні відмінності сприяють народженню політичних систем, в яких місцеві еліти периферій і напівпериферій грають на короткострокові перспективи, причому виключно в особистих егоїстичних інтересах за рахунок підриву позицій власних країн на перемовинах на світових ринках та в геополітичних координатах. Тобто перед дослідником постає новий фактор відтворення нерівності в світ-системі [40].

Роздержавлення на пострадянському просторі пішло хибним шляхом: замість інституту приватної власності було встановлено олігархічний

капіталізм. Панування такого ладу призвело до виходу державних інститутів з публічної сфери, а за таких умов класичні демократичні інститути не вирішують вже нічого, хоча й побудовані нібито за всіма демократичними канонами.

Таким чином, концепт деформалізації державних інститутів покликаний висвітлити процеси захоплення цих інститутів політичними підприємцями, орієнтованими на їх подальше використання у своїх приватних інтересах, що спричинює їхню суспільну делегітимацію. Це призводить до поступової ерозії держави, не дивлячись на те, що може відбуватись на тлі зміцнення впливу інститутів. Цей тимчасовий ефект не говорить про корисність для суспільства високого ступеня керованості на короткостроковому етапі.

3.3 Перспективи формування сталої державно-інституційної системи в Україні

За роки незалежності замість очікуваного успішного та сучасного державного будівництва Україна продемонструвала катастрофічне витончення тканини державних інститутів. Це призводить до постійного поглиблення політичної, соціальної та економічної кризи в країні. Відбулося вихолощення демократичного змісту політичного процесу, і публічна політика сьогодні є набором імітаційних процедур, покликаних в якості фасаду прикривати процеси перерозподілу влади та фінансових потоків між олігархічними структурами. В умовах передбаченої неомарксистами кризи світ-системи, коли міжнародне середовище потерпає від криз, нових викликів та наростаючої ентропії, проблеми України погіршили її зовнішньополітичне становище. Військовий конфлікт, ускладнення стосунків з вчорашніми партнерами, необхідність вбудовуватись в змінені умови нового світу – на ці виклики ми поки що неспроможні відповісти.

Теорія модернізації, розроблена в 60-х рр. ХХ ст., базувалася на ідеях конвергенції: очікувалося, що процес модернізації з часом приведе до повної гомогенізації світу в усіх аспектах. Реалії сучасного світу спростовують такі уявлення та руйнують тезу про конвергенцію як основу цивілізаційного розвитку на всій поверхні земної кулі. Ш. Ейзенштадт та В. Шлюхтер говорять про оригінальні процеси кристалізації нових цивілізацій замість процесу вторинного копіювання [142].

Проблемою України є обраний шлях державного будівництва: він базувався на засадах статичної та ідеальнотипічної теорії модернізації та не враховував місцевої специфіки. Будівництво ж державних інститутів має йти шляхом формалізації правил, тобто процесу закріплення раніше затверджених правил, що стали нормою для агентів в неформальних практиках [122, с. 195]. Інакше кажучи, те, що інституціоналізувалося спонтанно, починає працювати на законодавчо затвердженій основі. Головною проблемою українського політико-економічного ринку є не

надлишок або дефіцит формальних інститутів, а їхня структура та спосіб, в який вони функціонують. Справа не у відсутності формальних інститутів та не у надмірній заангажованості – головне питання полягає у способах зв'язку формальних та неформальних інститутів. Ті норми, які не відповідають неформальним традиціям, але закріплюються у формальних правилах, залишаються на папері, тому що не є життєздатними.

Найяскравішим прикладом з українських реалій є Конституція. Цей суспільно-політичний інститут регулюється обраним напрямом політичного транзиту, який визначає політико-режимну архітектуру конституційної форми та межі її формально-інституційного верховенства. Саме співвідношення реально існуючих політико-силових альянсів і розломів визначає динаміку українського конституційного процесу, а не навпаки. Конституція є стандартною та поширеною в західному світі формою, що в українському контексті виконує роль фасаду, який покликаний приховати досучасні та неприйнятні для західного світу практики, а також неспроможність виконувати цілий комплекс соціальних гарантій державою [56, с. 45-46].

Сергій Куделя, вслід за Френсісом Фукуямою, пропонує розрізняти чотири моделі державного будівництва. Перший формується, коли на противагу сильній монархічній владі в суспільстві формується альтернативна сила, яка дозволяє створити баланс, сформувавши ефективну систему стримувань та противаг. Таким чином, наприклад, сформувалася підзвітна влада в Англії та деяких скандинавських країнах. Якщо ж ця альтернативна сила є неефективною та спрямована не на суспільне благо, а на задовільнення інтересів безпосередніх акторів, то формується олігархічна модель. А згодом державна система може взагалі потерпіти крах. Прикладом слугує Угорщина XIII століття, де аристократи спершу домоглися обмеження прав короля, а потім почали зловживати завойованими повноваженнями в особистих інтересах. Країна пішла шляхом занепаду та через деякий час втратила незалежність.

Інші дві моделі базуються на абсолютистських засадах. Перша являє собою слабку форму абсолютизму, коли на протигагу центральній владі формуються впливові заможні прошарки з власними, подекуди рентиорієнтованими інтересами. Прикладом є Франція в період правління династії Бурбонів. Тоді з'явився характерний прошарок населення, що очікував від влади високодохідних посад, титулів і феодалських маєтків в обмін на підтримку, лояльність та військові податки. Вибудований таким чином державний апарат не приносив користі суспільству в цілому, лише монарху та його клієнтам.

Друга модель абсолютизму передбачає повне домінування монарха над всіма суспільними групами. Сильний абсолютизм полягає в повній концентрації влади в руках монарха, використання ним судової та силової компоненти державної системи у власних інтересах та інтересах наближених осіб, у підкоренні духовної влади світській та експлуатації селян в інтересах правлячої групи. Прикладом є Російська імперія [166, с. 15].

Якщо спробувати помістити Україну в цю систему координат, то ми побачимо, що останні двадцять п'ять років ми знаходились між олігархією та слабким абсолютизмом. Починаючи вже з правління Леоніда Кучми, відбувалася консолідація влади в руках президента та одночасно укріплялися олігархічні структури у вигляді ФПГ. Дві народні революції як протест проти безкарності зрощених влади та крупного бізнесу не змогли переломити ситуацію. Всі антикорупційні реформи спроможні були максимум змінити форму, а не зміст. За часів правління Віктора Ющенка ще більших масштабів набуло «кумівство» як критерій для допуску до ресурсів та прийняття на державну службу. Суддівська гілка влади залишилася інструментом обслуговування приватних інтересів. Державні інститути не укріпилися, а, навпаки, продовжили руйнуватися ще швидше.

Віктор Янукович хитнув гойдалку у бік слабого абсолютизму, вибудувавши владну вертикаль з олігархічних агентів впливу. Було відмінено конституційну реформу, і держава повернулася до звичних інститутів

фасадної демократії, але вже в більш жорсткому авторитарному варіанті [60, с. 15-16].

Після суспільно-політичного вибуху 2013-14 рр. повернення до старих порядків вбачалося неможливим, але наступним президентом стала одна з найбагатших людей країни та кум Віктора Ющенка Петро Порошенко. Незважаючи на розпочаті реформи силового блоку, економічного сектора, політичних інститутів тощо, інститути не змінилися, олігархи не втратили свого впливу (за винятком тих, хто був особливо наближений до «родини» біглого Віктора Януковича), очікуваного оновлення державних інститутів не відбулося, хоча останнє вважалося вже неминучим. Зараз, згідно з класифікацією Ф. Фукуями, ми спостерігаємо відкат до олігархії – Президенту все складніше маневрувати між групами впливу тих чи інших представників крупного капіталу.

Протест 2013-2014 років відрізнявся розмаїттям форм неконвенційної політичної участі. Після зміни влади було б доцільно знайти форми громадянської участі для неконвенційних сил [44, с. 34]. Але, незважаючи на очевидне пожвавлення громадянського суспільства України, ще залишаються запитання щодо діяльності тих чи інших силових груп, які відмовляються діяти в межах існуючих державних інститутів.

Причинами провалу України на шляху до поліпшення моделі державного управління С. Куделя, вслід за Фукуямою, називає нехтування інституційним будівництвом [60, с. 16].

Успішна демократизація не відбувається автоматично після повалення авторитарного режиму. Необхідно не лише проголосити новий курс, окреслити його контури, але й домогтися успішного впровадження нових правил в життя. Приклад українських революцій 2004 та 2013-14 рр. це доводить. Після «Помаранчевої революції» з метою попередження узурпації влади повноваження були розділені між президентом та прем'єр-міністром, але нечіткість законодавчого оформлення та партійна система фасадного типу призвели до чисельних конфліктів між першими особами та врешті-

решт призвели до патової ситуації, паралізувавши розвиток та роботу державного апарату.

Більшість інститутів пострадянських держав вже не можуть бути перетворені на ефективні шляхом окремих поправок та змін. Слід усвідомлювати, що повне їх скасування на користь нових є не менш небезпечним та може призвести до непередбачуваних катастрофічних наслідків [26, с. 212].

За років незалежності українська держава не змогла знайти своє місце ані серед демократичних, ані серед авторитарних режимів. Наша країна потрапила до так званої пастки гібридності (Ю. Мацієвський), оскільки формальні правила (Конституція, система законів) фактично підірвані неформальними (непотизм, неопатримоніалізм тощо). Ця інституційна пастка призвела до встановлення стійкої, але неефективної системи, яка працює в інтересах ключових гравців. Стійкість системи забезпечується демократичним фасадом та його легітимацією через вибори [80]. Зокрема, український випадок демонструє, що режим продовжує успішно функціонувати навіть після зміни «особового складу»: опозиція, після отримання повної влади в 2014 році, продовжує відтворювати той самий політичний порядок, що і її опоненти до Революції Гідності.

Саме пастка гібридизації режиму псує державно-політичні інститути та призводить до інституційного занепаду. Розширення впливу неформальних інститутів в Україні простягається від дрібної корупції до змін конституції в інтересах тих чи інших політичних акторів. Ці інститути та їхній вплив виявляються сильнішими за всі перетворення, що їх прагне здійснити наше суспільство. Як слушно зауважує Ю. Мацієвський, вони кристалізують гібридний режим, що склався в Україні, і не дають рухатися ані в бік демократизації, ані в бік авторитаризму [80].

Приклад грузинської «оксамитової революції» та доволі успішних реформ після неї дав підстави іншим, проблемним пострадянським країнам, а саме Білорусі, Молдові та Україні, надію на успішну, лінійну

демократизацію, що її пророкувала тразитологічна парадигма. Але дві революції, що відбулися потім в Україні, показали, що замість лінійного руху до демократії, наша країна йде циклічним шляхом, від домінування одноосібної влади до нерегульованої олігархічно-політичної боротьби «всіх проти всіх». Політичний режим більшості пострадянських держав залишається гібридним, поєднавши конкурентні вибори з патрон-клієнтськими та патримоніальними відносинами в суспільстві [79].

Кошти від західних партнерів дають змогу новому українському керівництву продовжувати грабувати власну країну. Реформування не відбувається, не дивлячись на те, що за роки незалежності українська економіка отримала від закордонних донорів десятки мільярдів доларів. Замість того, щоб вибудувати сталу економіку та правову систему, очільники нашої країни використовували ці кошти для власного збагачення та уникали будь-яких реформ. Навіть після Революції 2013-14 рр. ситуація фактично не змінилася, оскільки на найвищому рівні в Україні продовжує розквітати корупція. Гучна відставка міністра фінансів Айвараса Абромавічуса супроводжувалася гучними звинуваченнями владної верхівки в корупції і відсутністю прогресу в реформуванні суспільних служб. Грабіж здійснюється оточенням найвищих посадовців таких держслужбовців, як Президент та Прем'єр-Міністр. Подальша приватизація держмайна та держкомпаній відбувається на користь цих же діючих осіб, тому лише поглиблює проблему. Все це відбувається на тлі використання податкової та митної системи в інтересах приватних осіб. Знову ніхто не зацікавлений в ефективному державному менеджменті та соціальній справедливості.

Неопатримональні режими, такі, як український, функціонують за рахунок «сірої зони» – простору, в якому неформальні правила накладаються на формальні, перебираючи на себе вирішення вагомої частки суспільних питань. Таким чином, частина офіційно закріплених за державою повноважень переміщується до принципово іншої юрисдикції [102]. Публічний простір скорочується, а ті інститути, що реально функціонують,

переміщуються у тінь: за демократичним фасадом здійснюються реальна політика та економіка. Довіра суспільства до державних інститутів падає, а відтак перевага віддається використанню неформальних каналів комунікації. Специфіка траєкторії розвитку зумовлена не лише и не стільки дизайном бюрократичного апарату і системою правового регулювання, скільки існуючим у суспільстві «другим дном» – техніками здійснення управління й контролю, що лежать за межами юридичної або бюрократичної площини.

Згідно з концепцією відкритих систем, сутність змін, що з часом відбуваються з організаційними полями, безпосередньо пов'язана зі змінами в їх зовнішньому середовищі – починаючи від матеріальних ресурсів, від яких вони залежать, та закінчуючи інституційними схемами, на які вони спираються [113, с. 29]. Це означає, що адекватний аналіз роздержавлення інститутів має спиратися на глибокий та системний аналіз змін, що відбуваються на політико-режимному рівні.

Широкого поширення в Україні набула рентоорієнтована поведінка як форма стратегії політичних акторів. Пошук політичної ренти (political rent-seeking) – це стратегія інвестування різноманітних ресурсів у політику з метою конвертації їх в сприятливу для них державну політику. Можливість вилучення політичної ренти внаслідок такої стратегії є результатом встановлення неопатримоніального режиму приватизації державної політики. Цей феномен ми також відносимо до індикаторів деформалізації державної політики.

Післярадянський період було проголошено часом переходу від державного соціалізму до капіталістичної ринкової економіки. Але насправді розгорнувся дещо інший процес – інволюція як вихолощення, сегментація та ослаблення життєдіяльності державно-інституційної системи замість зміни принципу її організації. Пострадянська держава як феномен демонструє ті самі патології, що й СРСР, тільки в підсиленій формі. Посткомуністичній процес в цьому регіоні підвищив значення різноманітних посередницьких, недержавних інститутів, які прагнули перебрати на себе функції держави та

здійснювати їх в приватному порядку за гроші (це торгівельні монополії, банки, що сформувалися на базі колишніх міністерств і державних концернів, місцеві політичні гравці, лобісти в законодавчих органах та відверто кримінальні групи) [39].

Пострадянська дійсність характеризується появою багатьох інстанцій організованого насилля, що забезпечують ринкові трансакції та регулюють діяльність в економічній сфері з метою вилучення прибутку. Це стало результатом ослаблення держави та фактором подальшого послаблення.

У зв'язку з цим російський дослідник В. Волков вводить поняття фрагментації держави – появи конкуруючих та невідконтрольних державі джерел насилля та інстанцій оподаткування на території, що знаходиться під формальною юрисдикцією держави. Тобто поняття фрагментації вказує на появу «конкурентів держави», на крадіжку держави, захоплення її інститутів альтернативними агентами.

Для оцінки ширини та глибини процесів розвитку країн третього світу Стівен Редлет пропонує сфокусуватися на шести основних показниках – це бідність, охорона здоров'я, освіта, дохід, демократія та війна. Він зазначає, що за останні десятиріччя, а він веде умовний відлік від 1980-х років, людство досягло значного прогресу в усіх цих сферах. Основними факторами, що стали рушійною силою цих змін, стали закінчення холодної війни та моральна перемога ліберально-демократичної моделі над комуністичною, глобалізація та поширення технологій, і, як наслідок, зростання економічних можливостей, а також важливу роль відіграє особистість та власний вибір кожного окремого керівника тієї чи іншої країни. Також доволі дієвою стала допомога міжнародних організацій у формі цільових програм, просвітницьких проектів, діяльності НПО тощо. Зарубіжна допомога відіграла важливу роль у зниженні рівня дитячої смертності, боротьби з хворобами, збільшення виробництва продуктів сільського господарства, пом'якшення наслідків стихійних лих і гуманітарних криз, а також післявоєнного відновлення. Наукові дослідження

доводять, що така допомога сприяє більш швидкому економічному зростанню, додаючи приблизно один процент на рік до зростання в середньому по країнах, що розвиваються [170, с. 6-11].

Існує ряд індексів, інтегральних показників розвитку держави за тим чи іншим набором параметрів. Спробуємо проаналізувати, де вони розміщують Україну в своїй системі координат.

2015 року Україна посіла 70 місце зі 142 у рейтингу Prosperity Index. Для порівняння, у 2014 році це було 63 місце. Індекс добробуту є щорічним доробком Інституту Legatum, який базується на таких показниках:

1. Економіка (127 місце – найгірший з показників України).
2. Підприємництво та можливості (52 місце).
3. Державне управління (120 місце).
4. Освіта (37 місце).
5. Охорона здоров'я (79 місце).
6. Безпека та охорона порядку (54 місце).
7. Особисті свободи (91 місце).
8. Соціальний капітал (41 місце).

Індекс добробуту враховує такі результати діяльності держави, як якість життя та комфорт особистості, можливість вільно висловлювати свою думку, користуватися державними інститутами соціального спрямування, захищеність від насильства, верховенство права, свобода ЗМІ, віросповідання тощо. Всього аналізується 89 показників. Лідерами цього списку є Норвегія, Швейцарія, Данія та Нова Зеландія. З 30 країн-лідерів 27 є демократіями. Індекс є інтегральним та розробляється на базі Всесвітнього опитування Геллап, Всесвітніх індикаторів розвитку, Міжнародного телекомунікаційного союзу, Індексу держав, що не відбулися (Failed States Index), Всесвітніх індикаторів державного управління, Freedom House, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Amnesty International тощо [182].

Інший впливовий індекс, Fragile States Index, розробляється організацією Fund for Peace. Це некомерційна неурядова дослідницька

організація, розташована у Вашингтоні, що має на меті попередження збройних конфліктів та сприяння безпеці в недієспроможних державах. Головна увага приділяється оцінці можливості виникнення конфліктів та їх попередження на ранній стадії. Вивчаються транснаціональні загрози, підтримка миру та прав людини. Fund for Peace працює над програмами підтримки бізнесу в зонах конфлікту з метою захисту інтересів інвесторів, і, врешті-решт, підтримки економіки задля підвищення рівня життя місцевого населення.

Основний доробок фонду – Fragile States Index (раніше Failed States Index). Це інтегральний показник недієспроможності держав. Він публікується у виданні Foreign Policy з 2005 року. В цей список включено лише ті країни, які визнані суверенними ООН. Наприклад, невизнані країни на кшталт Косово, Палестини, Північного Кіпру, не розглядаються. Індекс включає 12 показників, серед яких показники трьох груп – соціальних, економічних і політичних. Вони покликані не прогнозувати можливі конфлікти, а дослідити вразливість політичних і соціальних інститутів щодо руйнування та колапсу, які й спричиняють конфлікти.

Соціальні показники:

1. Демографічні проблеми (щільність населення, наявність та можливість поставок ресурсів, суперечності щодо кордонів, право власності на землю, контроль релігійно та культурно важливих об'єктів, наявність екологічно небезпечних об'єктів).
2. Біженці та внутрішні переселенці (примусове розселення крупних общин внаслідок геноциду, репресій, гуманітарні проблеми, викликані такими явищами; транскордонні потоки біженців та переміщених осіб).
3. Прагнення біженців до помсти, встановлення справедливості (конфлікти строком давності до декількох століть; мова йде в першу чергу про депортованих осіб).
4. Постійний та сталий потік імміграції/еміграції (добровільна еміграція середнього класу, або примусова депортація національних меншин).

Економічні показники:

5. Нерівномірність економічного розвитку шарів суспільства (відсутність соціальних ліфтів, нерівність у сфері освіти, економічного статусу тощо)
6. Різкий або глибокий економічний спад (вимірювання прогресу економічного спаду суспільства в цілому на базі ВВП, ВВП на душу населення, державного боргу, рівня дитячої смертності, рівня бідності, банкрутств; девальвація національної валюти, тіньова економіка, коливання цін на сировину, борги за заробітною платою перед чиновниками та військовослужбовцями, борги за пенсійними виплатами).

Політичні індикатори:

7. Криміналізація та/або делегітімація держави (корупція, state capture, втрата довіри населення до уряду та державних інститутів взагалі).
8. Погіршення державних послуг (руйнування державних інститутів, критичне зниження їхньої якості – у сфері безпеки, охорони здоров'я, освіти, інфраструктури тощо).
9. Порушення прав людини (розбудова встановлення авторитаризму, диктатури, військового правління, що супроводжується згортанням конституційних і демократичних прав і свобод; політично мотивоване насилля проти мирних громадян; обмеження в правах осуджених; переслідування свободи слова, утискання ЗМІ; переслідування за релігійною приналежністю).
10. Руйнування державної монополії на насильство, використання силових органів у егоїстичних особистих цілях можновладців («держава в державі», «армія в армії», поява приватних армій, збройних формувань, партизанських сил, що виступають проти урядових формувань на довгостроковому етапі).
11. Монополізація влади політичною елітою (фрагментація правлячої еліти та державних інститутів з деструктивними цілями).

12. Втручання інших держав та зовнішніх факторів (силове втручання у внутрішні справи держави, небезпечна залежність від кредиторів та донорів країни).

Базуючись на численних доповідях та спостереженнях, 2016 року, Fragile States Index розташував Україну на 85 місці з 75,5 балами зі 178 можливих, де 178 – держава, що не відбулася, а 0 – повністю дієспроможна держава. Минулого року, для порівняння, ми отримали 76,3 бали та 84 місце. В 2013 – 67,2 – 65,9 балів та 117 місце. Найбільші проблеми Україна має з такими показниками, як State Legitimacy (7) та Factionalized Elites (12). Краще за все, згідно з рейтингом, справи йдуть з Refugees & IDPs (2) та Public Services (8) [181].

Подібні індекси є інтегральними показниками дієспроможності державних інститутів. Вони переводять констеляцію можливостей та інструментів держави в кількісні показники, маючи на меті «оцифрувати» можливості держави, дієспроможність її інструментів.

Інший відомий рейтинг, що розробляється Freedom House, зі всіх пострадянських режимів лише одну країну та лише один раз відносив до категорії «вільних». Це була Україна після Помарнчевої революції [159, с. 26].

Але загальний аналіз динаміки рейтингу свобод країн пострадянського простору демонструє, що ніхто, крім країн Балтії, не показав суттєвих результатів у розбудові демократії. Тобто двадцятип'ятирічний шлях не приніс очікуваних результатів, незалежно від того, хто прийшов до влади, якими ресурсами володіє країна та які революції у ній відбулися [159, с. 26].

Таким чином, ми бачимо, що за весь період існування незалежної української держави ми не змогли покращити свої показники. Це доводить, що низька якість, дієспроможності державних інститутів не дозволяє Україні змінити ситуацію на краще.

Головною причиною провалу політико-режимного транзиту в Україні стала історична послідовність не до кінця продуманих структурних

перетворень, яка призвела до інверсії політичного розвитку: були встановлені демократичні інститути, але раціональної бюрократизації політичної сфери життя суспільства не відбулося. Це, на думку О. Фісуна, заблокувало можливості закріплення демократичних правил гри в кожній окремій пострадянській політії. Внаслідок цієї зворотної логіки Україна, як і інші пострадянські держави, звертається до неопатримоніалізму як до способу співіснування влади та суспільства. Саме так було вирішено проблему протиріччя між старими неформальними та новими формальними інститутами. О. Фісун відносить до основних ознак неопатримоніального режиму пріоритет патронажно-клієнтарних механізмів у політичній та економічній площинах, відтворення моделі влади-власності як сутнісної єдності та приватизацію політичної сфери [127].

Політичні реалії сучасної України найдоцільніше охарактеризувати як деформалізацію державних інститутів. Деформалізація державних інститутів – це інтегральне поняття, яке покликане відобразити цілий комплекс процесів, що розгортаються в політико-інституційній площині суспільного життя.

В українському контексті деформалізація розглядається як процес демонтажу складних і громіздких інститутів радянського зразка, що була започаткована перебудовою, але нею не обмежилася. Курс на лібералізацію політичного режиму передбачає такі заходи, як зниження впливу державних інститутів. Деконструкція їх могутності взагалі властива посткомуністичному періоду, але українська специфіка полягає в ентропії державних агентів, дистрофії всієї системи державних інститутів. Була деконструйована не лише їхня могутність, а й їхня дієспроможність.

Процес деформалізації в Україні включає в себе такий феномен, як фрагментація держави. Цей концепт, розроблений, як вже зазначалося, В. Волковим, будується на розгляді процесу виокремлення конкуруючих з державою агентів, які нею не контролюються. Ці агенти є альтернативними державі джерелами насилля та, фактично, інстанціями оподаткування. Вони

діють на території цієї держави. Ці конкуренти держави будують паралельну формальній системі мережу здійснення управління. Але вони не підпадають під західні концепції мережевого управління поза державним урядовими структурами (Р. Роудс) [109], тому що в розвинених суспільствах, у країнах «ядра» (якщо використовувати термінологію світ-системної парадигми) держава заміщується інститутами громадянського суспільства, неформальними структурами в найкращому сенсі цього слова, а в Україні їх місце займають кримінальні, корупційні неформальні інститути. Це силові підприємці, згідно з концепцією В. Волкова [20].

Деформалізація державних інститутів в Україні відображає процес спустошення держави. Держава, як говорить Р. Роудс, не просто стала фрагментованою, а й, зменшившись у розмірах, «спустошилася». Принцип «спустошення держави» (Hollowing-out of the State) полягає у «позбавленні центральних і місцевих органів виконавчої влади повноважень щодо виконання ними функцій на користь альтернативним системам надання державних послуг населенню (зокрема, агенціям)». Також відбувалося «спустошення» уряду наддержавними інститутами, обмеження кола дискретних функцій державних службовців шляхом чіткого розмежування функцій політичних (вироблення політики, стратегічних та управлінських (практична реалізація напрямів політики, рішень) [109]. Цей концепт настільки чітко відстежуються на прикладі України, що здається, що саме на основі її випадку він і був розроблений.

Проблема України полягає в тому, що наша держава ніяк не може здійснити перехід від політичного капіталізму до раціонального. Якщо політичний капіталізм будується на переважанні неформальних інститутів, створенні обмежень допуску на ринок, пошуку ренти як моделі поведінки держслужбовців, то раціональний капіталізм будується на принципі включення всіх, причому на рівних умовах [128, с. 15].

У контексті неоінституційного підходу можна стверджувати, що якщо переважна більшість функціонуючих правил є формальними, то принцип

верховенства права діє. Якщо ж переважна більшість діючих правил у суспільстві є неформальними, то верховенство права є відсутнім. Замість Rule of Law виступає принцип Rule by Law, і формальні інститути виступають фасадом неформальних. В Україні перехід до неформальних форм вирішення проблем пов'язаний з неефективністю формальних інститутів. Так, якщо суди не працюють, замість них функціонує силове підприємництво, якщо не налагоджений механізм підзвітності уряду перед парламентом, рішення приймаються в межах «кланів», якщо політичні партії не виконують представницьких функцій, створюються масові клієнтелістські політичні машини тощо. Якщо навіть українська держава відновить монополію на застосування легітимного насилля, це не вирішить проблеми переважання неформальних інститутів в суспільстві.

В умовах переважання неформальних норм, як це склалося в Україні, економічні суб'єкти, фірми в термінах неоінституційного підходу, прагнуть до того, щоб здійснити крадіжку держави (state capture). Більшість сучасних досліджень співвідношення державного та приватно-економічного впливу на ринок фокусуються на обсязі державного впливу. Натомість Хеллмен, Джонс та Кауфман пропонують сфокусувати увагу на впливі, який здійснюють фірми на посадових осіб з метою вступити в змову для отримання переваг. Цей підхід дозволяє провести глибокий аналіз економіки захоплення (capture economy). Capture economy – це економічна система, в якій відносно невелика частина фірм змогла захопити державних посадових осіб різного рівня з метою вилучення ренти та отримання від держави ексклюзивних поставок суспільних благ [163].

Неопатримональні режими, такі, як український, функціонують за рахунок «сірої зони» – простору, в якому неформальні правила накладаються на формальні, перебираючи на себе вирішення вагомої частки суспільних питань. Таким чином, частина офіційно закріплених за державою повноважень переміщується до принципово іншої юрисдикції [101]. Публічний простір скорочується, а ті інститути, що реально функціонують,

переміщуються у тінь: за демократичним фасадом здійснюються реальна політика та економіка. Довіра суспільства до державних інститутів падає, і перевага віддається використанню Україною неформальних каналів комунікації. Специфіка траєкторії розвитку зумовлена не лише и не стільки дизайном бюрократичного апарату і системою правового регулювання, скільки існуючим у суспільстві «другим дном» – техніками здійснення управління й контролю, що лежать за межами юридичної або бюрократичної площини.

У нашій державі не склалося коаліції сил з наснагою до реформування суспільно-політичної системи. Пошук національної ідеї штовхав суспільство з однієї крайнощі в іншу, все більш заплутуючи шлях будівництва нації-держави. Натомість у виграші від цих пошуків залишалися фінансово-промислові олігархічні клани.

Лобізм у країнах, подібних Україні, має яскраво виражену специфіку порівняно зі сталими ліберально-демократичними режимами. Як і вся пострадянська економіка, він має мафіозне забарвлення. Якщо лобізм західного зразка заснований на принципі, згідно з яким його призначення – інформувати уряд про реальні потреби громадян, то в нашому суспільстві інтереси політичних та економічних еліт різко відірвані від інтересів суспільства в цілому, і лобіювання зводиться до пошуку політичної ренти для тих чи інших фінансово-промислових холдингів.

Критично низька якість державно-інституційної системи України призвела до того, що сам інститут держави в країні втратив свою законну роль в суспільно-політичному житті, поступившись різного роду кланам, олігархічним холдингам, агентам зовнішнього впливу тощо. Тобто різноманітні неформальні або частково формалізовані спільноти, групи інтересів перехопили державні функції та почали використовувати країну у своїх опортуністичних інтересах. Спочатку розосередження влади між численними неформальними гравцями йшло навіть на користь суспільству, дозволяючи довгий час оминати небезпечні відцентрові питання, що

походили з системних протиріч українського суспільства, але нескінчена черга кон'юнктурних домовленостей між олігархами захопила занадто велику частку політичного поля, і політично-інституційна система не витримала. Будучи геть роз'їдена зсередини, вона остаточно зруйнувалася після політичної кризи 2013-2014 років. Активне залучення олігархічними угрупованнями зовнішніх гравців для захоплення влади призвело до того, що Україна стала ареною геополітичної битви акторів світової політики першої когорти. Бажаної ж демократизації, розбудови демократичного суспільства не відбулось, оскільки вимоги Майдану сучасна українська держава як інститут просто не в змозі виконати. Всі системи виведені з ладу, вихолощені, зруйновані, викривлені, а запасу міцності на розбудову нової державно-інституційної системи не вистачає, в перше чергу, через надзвичайно високий ступінь поляризації суспільства. Державні інститути України по суті не є структурою прийняття рішень, а їхня криза загрожує руйнуванням всього державно-політичного каркасу. Інституційний обвал української держави, між тим, дорого коштуватиме не лише нашій країні, а й всім крупним світовим гравцям – США, ЄС та РФ, що з певних причин обрали шлях каталізації руйнівних процесів.

Отже, головною причиною провалу політико-режимного транзиту в Україні стала історична послідовність структурних перетворень, яка призвела до інверсії політичного розвитку: були встановлені демократичні інститути, але раціональної бюрократизації політичної сфери життя суспільства не відбулося. Це, на думку О. Фісуна, заблокувало можливості закріплення демократичних правил гри в кожній окремій пострадянській політії [127]. Внаслідок цієї зворотної логіки Україна, як і інші пострадянські держави, звертається до неопатримоніалізму як до способу співіснування влади та суспільства. Саме так було розв'язано проблему протиріччя між старими неформальними та новими формальними інститутами. О. Фісун відносить до основних ознак неопатримоніального режиму пріоритет патронажно-клієнтарних механізмів у політичній та економічній площинах,

відтворення моделі влади-власності як сутнісної єдності та приватизацію політичної сфери.

Для виходу з державно-інституційної кризи Україна має насамперед підсилити дієспроможність держави та забезпечити верховенство права. Державні інститути мають повернути монополію на прийняття рішень і знову стати центром соціального планування. Але при цьому ми маємо прагнути до мінімізації держави та свободи суспільства. Потрібна модернізація виконавчої гілки влади для забезпечення балансу сил, так званої «системи стримувань та противаг».

Висновки до третього розділу

Рівень тінізації всіх державних інститутів в країнах пострадянського регіону сягнув масштабу, який підриває державну спроможність. Тіньове виробництво товарів та послуг, ухилення від сплати податків, відмивання грошей, хабарництво, зловживання службовим положенням вразили всі державні інститути та перейшли межу, залишивши формальній сфері менший простір, ніж собі. Захоплення держави поширилося до такої міри, що незахоплена частина вже не має вирішальної ролі. Судочинство, охорона суспільного порядку, оподаткування, освіта, охорона здоров'я, законотворчий процес, автоінспекція, реєстрація актів громадянського стану, житлово-комунальне господарство, виборча система, контроль якості продуктів харчування – всі сфери суспільного життя пронизані корупцією та неформальними, тіньовими інтеракціями. Про ці інститути не можна сказати, що вони зовсім не працюють, більшість з них, скоріше, захоплена приватними гравцями політичного поля, які зробили з них машини для власного збагачення шляхом вилучення ресурсів з населення. Натомість громадяни все частіше стали користуватися паралельними приватними структурами.

Виклики, що сьогодні постали перед Україною, нерозривно пов'язані з недієспроможністю її державних інститутів. Дві революції за останні десять років чітко демонструють, що держава не функціонує в необхідному для суспільства обсязі. Соціальні вибухи свідчать про те, що інститути не виконують свої функції. Демократія є, але демократичні інститути паралізовані неформальними практиками та використовуються тіньовими гравцями не за законним призначеннями. Крадіжка держави досягла таких масштабів, що подальше існування суспільства та країни вже під питанням. Реформи буксують, суспільно-економічна ситуація невпинно та стрімко деградує, держава втрачає монополію на застосування легітимного насилля.

Перед всіма державами пострадянського простору сьогодні постали такі проблеми, як системна корупція, демографічний спад, зниження рівня

конкурентоспроможності, регіональний сепаратизм, недосконалі та морально застарілі соціальні інститути. Також загрозами державності в перспективі виступають такі явища, як патронажно–клієнтарні відносини, системне скорочення конкурентного середовища в політичному полі й неефективний механізм ротації правлячих еліт.

У пострадянських державах основні економічні, політичні та соціальні процеси в суспільстві реалізуються в межах політико-адміністративного ринку, який функціонує на базі локальних персоніфікованих неформальних норм. Формальні інститути були встановлені як спроба провести інституціональний імпорт, але на практиці утворився гібрид бюрократичного та політичного ринку. Політико-адміністративний ринок функціонує на основі мереж статусних неформальних контрактів між державою та іншими суб'єктами. Суб'єктами такого політико-адміністративного ринку виступає держава, яку уособлює правляча група та крупний бізнес. Специфіка траєкторії розвитку зумовлена не стільки дизайном бюрократичного апарату і системою правового регулювання, скільки існуючим у суспільстві другим дном, тобто техніками здійснення управління й контролю, що лежать за межами юридичної або бюрократичної площини. Проблема деформалізації державних інститутів вказує на процеси їх захоплення політичними підприємцями та подальше використання у своїх приватних інтересах, що спричинює їх загальносуспільну делегітимацію. Тобто деформалізація державних інститутів – це виведення з формальної зони в неформальну.

Але слід утриматися від такої критики неформальних інститутів, яка не пропонує нічого взамін, окрім простого переходу до формально-правового регулювання, яка не висуває альтернативних механізмів розв'язання тих проблем, задля яких були створені неформальні інститути. Такий шлях веде до дисфункції інституційної системи. Від нього може виграти лише один суб'єкт – транснаціональні корпорації, оскільки на практиці корупція є прихованою формою протекціонізму місцевих економічних суб'єктів. Ця

обставина зумовлена тим, що місцеві агенти мають більше шансів підкупити урядові організації.

У контексті неінституційного підходу можна стверджувати, що якщо переважна більшість функціонуючих правил є формальними, то принцип верховенства права діє. Якщо ж переважна більшість діючих правил у суспільстві є неформальними, то верховенство права є відсутнім. Замість Rule of Law виступає принцип Rule by Law, і формальні інститути виступають фасадом неформальних. В Україні перехід до неформальних форм розв'язання проблем пов'язаний з неефективністю формальних інститутів.

На тлі панування неформальних норм, як це склалося в Україні, економічні суб'єкти, фірми (в термінах неінституційного підходу), прагнуть здійснити крадіжку держави (state capture). Більшість досліджень співвідношення державного та приватно-економічного впливу на ринок фокусується на обсязі державного впливу. Західні дослідники Хеллмен, Джонс та Кауфман пропонують натомість сфокусувати увагу на впливі, якій здійснюють фірми на посадових осіб з метою вступити в змову для отримання переваг. Цей приклад доводить, що інший підхід дозволяє провести глибокий аналіз економіки захоплення (capture economy). Capture economy – це економічна система, в якій відносно невелика частина фірм змогла захопити державних посадових осіб різного рівня з метою вилучення ренти та отримання від держави ексклюзивних поставок суспільних благ.

Процес деформалізації в Україні включає в себе такий феномен, як фрагментація держави. Цей концепт, розроблений В. Волковим, будується на розгляді процесу виокремлення конкуруючих з державою агентів (її фрагментації на окремі сектори), які нею не контролюються. Ці агенти є альтернативними державі джерелами насилля та інстанціями оподаткування, що діють на території цієї держави. Ці конкуренти держави будують паралельну формальній системі мережу здійснення управління. Але вони не підпадають під західні концепції мережевого управління поза державними

урядовими структурами, тому що в розвинених суспільствах держава заміщується інститутами громадянського суспільства, неформальними структурами в кращому сенсі цього слова, а в Україні їх місце займають кримінальні, корупційні неформальні інститути.

Сучасний етап з його хаотизацією прискорює встановлення неопатримоніального недемократичного ладу. В умовах турбулентності вигоду отримують крупні олігархічні гравці, зміцнюючи свої імперії, перекроюючи кордони своєї «влади-власності» за рахунок менших гравців та особливо за рахунок державних інститутів. Така турбулентність в багато разів прискорила руйнування держави в Україні, її інволюцію до ранньодержавних форм існування суспільства. Втрати економіки настільки значні, що відсувають на задній план будь-які реформи з оптимізації на десятирок років. Підтримка інституційного ладу стає надскладним завданням, не кажучи вже про розвиток.

Отже, серед основних завдань, які мають бути вирішені для оптимізації суспільно-політичної системи України, ми виокремлюємо формування конкурентної електоральної політики задля забезпечення ротації політичних еліт, функціонування соціальних ліфтів. Також має бути оптимізована партійно-політична система в тому ж напрямку – формування здорового конкурентного відкритого середовища та зрозуміли й прозорі правила електоральних змагань. Політичний ринок має рухатись у бік подальшого роздержавлення, але з урахуванням потреби в інституціональному зміцненні держави. Процес роздержавлення не має полягати в ослабленні та спрощенні державно-інституційної системи та самоусуненням держави з політичного ринку. Навпаки, управлінська структура України має просуватись у бік згортання неформальних інститутів, які явно гальмують функціонування формальних інститутів і суспільний розвиток загалом. Це дозволить підсилити державу за рахунок покращення якості її діяльності на політичному ринку, і як наслідок ми отримаємо вищий рівень легітимації,

більш глибокий рівень взаємодії з суспільством, підвищення конкурентоспроможності в середовищі громадянського суспільства.

Таким чином, в українському контексті деформалізація розглядається як процес демонтажу складних і громіздких інститутів радянського зразка, що була започаткована перебудовою, але нею не обмежилася. Курс на лібералізацію політичного режиму передбачає такі заходи, як зниження впливу державних інститутів. Деконструкція їх могутності взагалі властива посткомуністичному періоду, але українська специфіка полягає в ентропії державних агентів, у дистрофії всієї системи державних інститутів. Була деконструйована не лише їх могутність, а і їхня дієспроможність.

ВИСНОВКИ

Головною перешкодою для політико-режимного транзиту в Україні за час її незалежного існування стала така історична послідовність структурних перетворень, яка призвела до інверсії державно-політичного розвитку: були встановлені демократичні інститути, але раціональної бюрократизації політичної сфери життя суспільства, на жаль, не відбулося. Демократія була встановлена процедурно, але слабкість, низька легітимність державних інститутів, не дає їй повністю реалізуватися в інтересах суспільства. Натомість отримала широкого розповсюдження корупція та відбулося захоплення державних інститутів в інтересах вузької групи бенефіціарів (state capture).

1. Сучасна ситуація в світовій системі визначає певну специфіку відносин між державами: як суб'єкти міжнародних відносин вони знаходяться в певному політико-правовому глобальному (або субглобальному) просторі, який сьогодні неухильно розвивається, стаючи все тіснішим. Мова йде про все більш змістовну та впливову систему міжнародного права, яке останнім часом сконцентрувалося навколо прав людини, про перманентний процес адаптації національно-державних законодавств до законодавств вищого порядку.

Але разом із цим держава залишається одним з основних об'єктів дослідження сучасної політичної науки та головним актором у політичному процесі. Дослідники держави пропонують інтегральний підхід до аналізу дієспроможності держави та її інститутів на основі історичного неоінституціоналізму, світ-системної теорії та економічного підходу. Держава – це особливий політико-історичний феномен, головними ознаками якого є чітко визначені територіальні межі, контроль над засобами примусу й політична легітимність. Ці компоненти забезпечують стабільну, передбачувану та ефективну роботу держави. Ч. Тіллі зазначає такі обов'язкові атрибути держави: чітка відмежованість від інших організацій

цієї території, незалежність і формальна погодженість її інститутів між собою. Держава є центральним суб'єктом в архітектурі сучасного політичного світу, але її роль визначається у кожному випадку окремо і залежить від комплексу обставин, що визначають її могутність, дієспроможність, суб'єктність. Тож, необхідний ретельний і глибинний аналіз сутності держави як історико-політичного феномена. У політичній науці існує широкий спектр підходів до визначення поняття «держава». У зв'язку з цим існують різні теорії про причини виникнення держави та поглядів на політантропологічний еволюціонізм.

2. Серед існуючих теорій виникнення держави найбільш актуальним і перспективним, з точки зору аналітичного інструментарію аналізу, є військово-податкова теорія держави, яка пояснює процес державного будівництва на прикладі історії європейських держав, концентруючись на таких факторах, як фізичний тиск і збір ренти. Тому всі сучасні держави Європи являють собою результат різних комбінацій військово-адміністративного примусу у вигляді оподаткування та капіталістичного фінансування, в основі якого лежать державні борги приватним капіталістичним олігархіям.

3. Теоретична концептологія політичної антропології дозволяє аналізувати процеси трансформації пострадянських політичних систем за набором технік управління, які здебільшого відносяться до інститутів традиційного володарювання. Аналогові принципам державного управління форми взаємовідносин між громадянами, інститутами, суб'єктами господарювання, підприємцями та іншими агентами політичного ринку, що виникають в цьому регіоні, складають конкуренцію сфері класичних державних повноважень. Неопатримоніалізм як принцип синтезу традиційного та сучасного в суспільстві відображає альтернативну гілку еволюції політичного розвитку.

Розбудова державної системи західного типу полягає в руйнації ранньодержавних та несучасних суспільно-політичних інститутів. Для цього

необхідне укріплення соціально-політичних інститутів публічної влади шляхом бюрократично-раціональної реорганізації державних інститутів та трансформування традиційних практик управління в елементи публічної політики. Будівництво ефективної держави сучасного типу – це в першу чергу будівництво центральних бюрократичних і небюрократичних інститутів. Така система інститутів у рамках своїх повноважень ліквідує або контролює діяльність джерел влади, альтернативних державі. І все ж першочергове завдання держави – не знищити своїх конкурентів, а інкорпорувати їх у свою структуру з максимальною вигодою, щоб поширити контроль і владу навіть на ті сфери, де пряме бюрократичне втручання неможливе.

4. Політичні реалії сучасних пострадянських країн найбільш доцільно охарактеризувати як деформалізацію державних інститутів. Деформалізація державних інститутів є інтегральним поняттям, покликаним визначити цілий комплекс процесів, що розгортаються в політико-інституційній площині суспільного життя.

Дієспроможність держави в пострадянському контексті являє собою складний феномен, оскільки він має пов'язати результати, отримані у процесі декомунізації з позитивними здобутками радянської доби (особливо у соціальній сфері).

Звісно, на зовнішньополітичній арені пострадянські держави можуть довгий час залишатися повноправним або навіть впливовим актором, але їхня інституційна система розхитується, поступово руйнуючи їх зсередини.

На тлі руйнування таких життєво необхідних систем, як освіта, охорона здоров'я, охорона суспільного порядку, формуються альтернативні їм приватні, тіньові системи, що неухильно витісняють старі неефективні інститути, сформовані державою. В корумпованій державі втрачається будь-який сенс сплачувати податки – держава не спрямовує їх за призначенням, а в разі потреби громадянин змушений звертатися до приватних структур. Тобто інститут оподаткування повертається до свого початкового стану,

згідно з військово-податковою теорією виникнення держави, – податок сплачується лише в примусовому порядку і з єдиною метою – уникнути позбавлення волі або фізичної розправи з боку потужного конкурента або «стаціонарного бандита».

5. Українська держава як інституціональна організація в 1990-ті роки була надзвичайно впливовою: їй вдавалося не лише забезпечувати оподаткування, підтримувати суспільний порядок та стримувати злочинність, але й ефективно використовувати державний апарат для забезпечення перемоги на президентських виборах вельми непопулярному кандидату, а також контролювати політичну опозицію. Забезпечення перемоги на виборах та відтворення ілюзії демократії здійснювала сама держава, а не певна партія або кланова структура. Неформальні державні інститути використовувалися для примусу держслужбовців до придушення опозиції.

Суттєвим викривленням реальності було б трактувати процес переходу від соціалістичної держави до ринкової, від авторитарної до демократичної, як прямий та механічний. Йдеться про те, що державні структури є історично випадковими творіннями. Інституціональна структура комуністичної держави була набором крупних могутніх адміністративних структур, але вони не можуть бути легко переспрямовані на нові завдання. Кремезна радянська поліцейська машина не може легко, після перебудови, перетворитися на інститут захисту прав власності та контролю за дотриманням правил конкуренції на вільному ринку. Зміна суспільного ладу не може гарантувати, що радянська потенція гарантувати певний рівень добробуту кожного радянського громадянина швидко перетвориться на потенцію новостворених держав відповідати на виклики посткомуністичної економіки та суспільного розвитку.

6. Виникнення поняття «пострадянського» було покликано проголосити про початок певної паузи, про тимчасову констеляцію на геополітичних мапах, що концентрувалася навколо навколо ще зарядженого енергією простору, що раніше займав Радянський Союз. Коли сьогодні дану

групу держав називають пострадянськими, йдеться вже не про певний перехідний стан, а про сталу інституційну систему, яка сформувалася за останні двадцять п'ять років. У деяких випадках існують дестабілізуючі тенденції – сепаратизм, слабка законодавча база, звинувачення в авторитаризмі з боку світової спільноти, і взагалі деякі держави близькі до статусу «failed states», але можемо стверджувати, що це не перехідний етап – держави вже відбулися, а їх еліти сформувалися. Процес їх становлення вже завершений. Тому термін «пострадянська держава» відбиває не перехідний характер епохи, а в деякому сенсі стабільну систему, яка закріпилася у певному часі та просторі. Основні питання, на які тепер належить дати відповіді, – це які специфічні характеристики роблять держави, що вийшли з радянського блоку, такими унікальними, не схожими на всі ті державні системи, що існували до цього, та які нові елементи створили необхідність у конструюванні нового концепту, нової категорії.

7. Вивчення певних інституційно-політичних аспектів пострадянських держав висуває ряд викликів для політичних наук, які розширюють горизонти досліджень: вивчення нових партійних і електоральних систем, форм політичного устрою та багато чого іншого. Що стосується аналізу політичних режимів, то загальновизнані моделі демократизації виявляються неповними та неефективними. Пострадянські реалії отримують маркери на кшталт «гібридний режим», «делегативна демократія», «демократія з прикметниками», але суть залишається в тому, що загальноприйняті уявлення про демократизацію мало пристосовані для аналізу сучасного стану цих реалій.

Внаслідок перебудови, крім приватизації власності, відбулася ще приватизація політики: перехід від вироблення політичним сектором суспільного блага до забезпечення приватних можливостей власного збагачення та придушення конкурентів. Політика використовується як специфічна технологія перерозподілу ринку, розподілу сфер впливу та

усунення конкурентів. Політичний курс використовується як спосіб включення в економічну боротьбу.

Дослідники трансформацій у цьому регіоні зосереджують свою увагу на швидких змінах, що розгорнулися після 1989 року: на змінах політичного й економічного ладу, та у громадянському суспільстві. В цьому контексті зміни, що вже відбулися та ще відбуваються, важко назвати державним будівництвом – це, скоріше, демонтаж та інституційна деконструкція держави.

8. Зниження інституційної якості держави на пострадянському просторі пов'язано зі спрощенням структури управлінських інститутів, що відбувається за рахунок переходу до ручного керування. Деінституціоналізація політичної системи є результатом адаптації суспільства та політичних еліт до нових умов життя пострадянського періоду.

Дієспроможність держави спирається на два основних критерії: по-перше, можливість забезпечувати безпеку своїх громадян, а по-друге, здатність контролювати власну територію. В нашому ж випадку, коли всі три гілки влади працюють на користь утримувачів влади-власності, дієспроможність державних інститутів неухильно знижується внаслідок їх викривлення, втрати легітимності тощо. Відсутність вертикальних соціальних ліфтів, зниження добробуту громадян, яких було виключено з системи перерозподілу матеріальних благ, погіршення послуг у сфері охорони здоров'я та освіти – це шлях, яким ідуть країни, що втрачають дієспроможність у сучасному світі.

9. Дієспроможність пострадянських держав неухильно знижується, про що свідчать численні індекси та рейтинги дієспроможності урядів країн світу. Основні критерії дієспроможності держави – це контроль над власною територією та забезпечення безпеки громадян. Демонтаж радянської державно-інституційної системи мав на меті розбудову національної держави, яка б уникнула монополізації економіко-політичної системи та

досягла б автономізації приватної та публічної сфер. Але створені замість центрованих формальних радянських інститутів нові неформальні правила спотворили конкурентну політичну логіку і не дали їй посприяти інституціоналізації політичного ринку. Тепер головною проблемою стало превалювання неформальних інституціональних структур над законами та іншими формалізованими правилами: політичну модернізацію якщо не спинено, то викривлено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айвазова, С.Г. Институционализм и политическая трансформация России Электронный ресурс. / С.Г. Айвазова, П.В. Панов, С.В. Патрушев, А.Д. Хлопин. — Режим доступа: <http://www.strategyspb.ru/pai11ieiyfiles/3mstitotsional1^>.
2. Андреев Д. Мобилизация корпорации “Россия” / Д. Андреев // “Политический класс”. – 2006. — №3. – С. 4-15 .
3. Аузан, А. Экономическое значение гражданского общества Текст./ А. Аузан, В.Тамбовцев // Вопросы экономики: — 2005. — №5. —С.28-49.
4. Афанасьев М. Качество государства – главная проблема России / М. Афанасьев // “Прогнозис”. — 2008. – № 1 (13). — С. 220-232.
5. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М. Афанасьев // 2-е изд., доп. – М.: Московский общественный научный фонд. - 2000. – 318 с.
6. Афанасьев М. Невыносимая слабость государства / М. Афанасьев // “Отечественные записки”. – 2004. — №2 (17). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2004/2/nevynosimaya-slabost-gosudarstva>.
7. Бабкіна О. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку / О. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : [збірник наукових праць] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. - Спецвипуск : Політика і духовність в умовах глобальних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, 2-3 квітня 2014 р. - С. 8-15.

8. Банс В. Национальная идея: имперские наследия и посткоммунистические траектории в Восточной Европе / В. Банс // “Ойкумена” Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, №7. — 2010. — С.191-220.
9. Барсукова С. Звягинцев Ю. Механизм “политического инвестирования”, или как и зачем бизнес участвует в выборах и оплачивает партийную жизнь // Экономическая социология. 2006. — Т. 7, № 2. — С. 110-121.
10. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер. Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 672 с.
11. Бин Вон Р. История налогов: некоторые особенности китайского государства в прошлом и настоящем / Р. Бин Вон // Государство: научные тетради института Восточной Европы / ред. А. Л. Погорельский. — Москва: И. д. «Территория будущего». Вып. 3. — 2009. — С. 86-101.
12. Блок Ф. Против течения: возникновение скрытого развивающегося государства в Соединенных Штатах / Ф. Блок // Прогнозис. — №3. — 2008. — С. 18-58.
13. Бондаренко Д. М. , Гринин Л. Е., Коротаев В. А. Альтернативы социальной эволюции / Д. М. Бондаренко, Л. Е. Гринин, В. А. Коротаев // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей/ под ред. Л.Е. Гринуна, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева. — Волгоград: Учитель, 2006. — С. 15-37.
14. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко / — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
15. Бушанський В. В. Архаїчні прояви в українській політичній свідомості / В. В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. - 2012. - Вип. 5. - С. 140-152.

16. Вебер М. Государство та суспільство. Нариси соціології розуміння / Макс Вебер // Кам'янець-Подільській: Модобори-2006, - 2012. – 1112 с.
17. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с. — (Социологич. мысль Запада). — С.643-706.
18. Вебер М. Традиционное господство / М. Вебер // Прогнозис. — 2007. — №2 (10). — С .150-165.
19. Вінникова Н. А. По той бік демократії: незмінність елітизму політичних рішень / Вінникова Н. А. // Гілея, — 2014. — № 87. — С. 331-334.
20. Волков В. В. Монополия на насилие и скрытая фрагментация российского государства: исследовательская гипотеза / В.В. Волков // Полис, 1998. — № 5. — С. 39—47.
21. Волков В.В. Силовое предпринимательство: экономико-социологический анализ / В.В. Волков. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ. - 2005. – 350 с.
22. Волков В. В. Смысл налоговых отношений в контексте истории формирования государств / В. В. Волков // Конкуренция за налогоплательщика : исследования по фискальной социологии / Ред. В.В. Волков. — М. : Московский Общественный Научный Фонд, 2000. – 119 с.
23. Воробьев А. С. Эффективность государства и реструктуризация управления государственной собственностью // А.С. Воробьев / Электронный ресурс [Режим доступа: http://www.aspe.spb.ru/Papers/25_22.pdf].
24. Воротилин Е. А. Политическая теория М. Ориу // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1978. № 1. С. 71 — 77.
25. Вся политика. Хрестоматия / сост. В. Д. Нечаев, А. В. Филиппов. – М.: Изд-во “Европа”, 2006. - 440с.
26. Гельман В. Я. Из огня да в полымя: российская политика после СССР / В. Я. Гельман // СПб.: БХВ-Петербург, 2013. — 256 с.
27. Гельман В. Политические основания «недостойного правления» в постсоветской Евразии: наброски к исследовательской повестке дня /

Владимир Гельман: Препринт М-49/16 — СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2016. — 34 с.

28. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В.Я. Гельман // *Общественные науки и современность*. - 2001. - № 1. — С. 55-69.

29. Гельман В.Я. «Transition» по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989-1996) / В.Я. Гельман // *Общественные науки и современность*. 1997. №4, - С.64-81.

30. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс - Минск: Харвест; АСТ, 2001. — 304 с.

31. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Соч. в 2 томах. Том 2. – М.: Мысль, - 1991. – 545 с.

32. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура /И.Н. Гомеров / – М.: ООО “Издательство ЮКЭА”. - 2002. - 832с.

33. Горбатенко В. Перспективи оновлення політико-владної еліти в Україні // В. Горбатенко / *Studia politologica Ucraino-Polona*. - 2012. - Вип. 2. - С. 29-34.

34. Грин Д., Шапиро И. Объяснение политики теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д.Грин, И. Шапиро // *Полис*. - 1994. - № 3. - С. 59—74.

35. Гринин Л. Е. Ранне государство и его аналоги / Л. Е. Гринин // *Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей/ под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева*. – Волгоград: Учитель. - 2006. – с. 85-164.

36. Грінченко Г., Дзядевіч Т. За аналогією до сполучених посудин: про «пост»-дискурс однієї шостої світу / *Схід-Захід : іст.-культ. зб.* Вип. 16–17. Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі // за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич ;

Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. — Х. : «НТМТ», 2013. – с. 11-22.

37. Даймонд, Дж. Ружья, микробы и сталь: судьбы человеческих обществ / Дж. Даймонд; перевод с англ. М. Колопотина. – Москва, 2010. — 720 с.

38. Дарден К. Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления / К. Дарден // Прогнозис. – 2009. — №2 (18). – С. 109-134.

39. Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Полис. – 2000. - №2. – с. 19-30.

40. Дерлугьян Г. , Эрл Т. Сильные вождества из слабых государств, или высвобождение элементарной власти / Георгий Дерлугьян, Тимоти Эрл // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 9. - Харьков, 2012. — С. 98-123.

41. Дерлугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит / Г. Дерлугьян // “Политическая концептология”, - №4, - 2009. — С.140-156.

42. Димаджио П. Дж. , Пауэлл У. В. Новый взгляд на “железную клетку”: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях / П. ДиМаджио, У. В. Пауэлл // Экономическая социология. - 2010. - Т. 11, № 1. - С. 34–56.

43. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна; РФ НІСД у м. Харкові. – Х.: Золоті сторінки, 2011. – 116 с.

44. Зеленюк Г. Політичний протест зими 2013-2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки / Галина Зеленюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, - №2, - 2014. – с. 34-35.

45. Зеленюк Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність / Галина

Зеленько // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Wydanie trzecie. Kijow-Krakow, - 2013. – с. 280-289.

46. Зеленько Г. Технології сприяння розвитку громадського суспільства: практики посткомуністичних країн / Галина Зеленько // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, - 2014. – с. 49-61.

47. Карнейро Р. Л. Теория происхождения государства / Р. Л. Карнейро // *Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей / под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева*. – Волгоград: Учитель. — 2006. – с. 55-70.

48. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // *Политическая наука*. - 2003. -№ 2. - С.48-60.

49. Кин Джон *Демократия и гражданское общество / пер. С англ., послесл. М.А. Абрамова*. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

50. Классен Х. Дж.М. Было ли неизбежным появление государства? / Х. Дж. М. Классен // *Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей/ под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева*. – Волгоград: Учитель. — 2006. – С. 71-85.

51. Клямкин И.М., Тимофеев Л.М. Теневая Россия: Экономико-социологическое исследование / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 595 с.

52. Конституція України. — К.: Офіційне видавництво Верховної Ради, 1996.

53. Коулман Дж. Введение социальной структуры в экономический анализ / Дж. Коулман // *Экономическая социология* - 2009. - Т.10. №3. - С. 33-41.

54. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. Под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

55. Крисенко О.В. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес // Стратегічні пріоритети. – Київ: НІСД. — 2012. — №4 (25). – С. 58-62.
56. Крисенко О.В. Конституційний транзит: дискурс vs інститути / О.В. Крисенко // Конституційний транзит в Україні: моделі, алгоритми та перспективи: матеріали засідання “круглого столу”, 19 лист. 2010 р. / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна. – Х.: Золоті сторінки. - 2010. – с. 45-47.
57. Крисенко О.В. Проблеми побудови «ефективної держави» в Україні: пострадянський контекст / О.В. Крисенко // Стратегічні пріоритети. - N 1 (30), — 2014. — С. 5-9.
58. Крысенко А.В. Политическая антропология: концептуальное поле и институционализация исследований / А.В. Крысенко // Ойкумена. – 2009. – № 6. – С. 211 –220.
59. Крисенко О.В. Проблеми побудови «ефективної держави» в Україні: пострадянський контекст / О. В. Крисенко // Стратегічні пріоритети. — № 1 (30). — 2014 . – с. 5-9.
60. Куделя С. Еліксир ефективної демократії, / С. Куделя // Критика. - 2011. – липень-серпень (№ 7-8). - С. 15-16.
61. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? / Т. Кузьо // “Ойкумена” Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа. — №3. — зима-осень 2005. — С. 169-181.
62. Курбатова М. В., Левин С. Н., Апарина Н. Ф. Взаимодействия власти и бизнеса на муниципальном уровне: практики, сложившиеся в Кемеровской области / М.В. Курбатова, С.Н. Левин, Н.Ф. Апарина // Экономическая социология. - 2005. - Т. 6, № 2. – С. 50–68.
63. Курбатова М.В., Левин С.Н. Деформализация взаимодействия власти и бизнеса / М.В. Курбатова, С.Н. Левин // Вопросы экономики. - 2005. – № 10. - С. 119 – 131.

64. Куренной В. Государство как механизм деполитизации / В. Куренной // Государство: научные тетради института Восточной Европы / ред. А. Л. Погорельский. - Москва: И.д. "Территория будущего". Вып. 3. - 2009. – С. 102-132.
65. Куренной В. Рациональная бюрократия: теория и идеология / В. Куренной // Прогнозис. — 2007. — № 2 (10). – С. 177-187.
66. Куртов А. “Ханский круг”: система власти в Центральной Азии / А. Куртов // Прогнозис. – 2007. - №1(9). – С.316-331.
67. Кустарев А. Государственный суверенитет в условиях глобализации / А. Кустарев // «Pro et Contra». – М., - 2006.- №4. – С. 46-71.
68. Левин С.Н., Сурцева А.А. Государство с преобладанием контрактных начал: методология анализа и проблемы его формирования в России/ С.Н. Левин, А.А. Сурцева // Journal of Institutional Studies (Журнал институциональных исследований). - 2010. - № 3. Т. 2.- С. 41-65.
69. Леви М. Экономический поворот в сравнительной политологии / М. Леви // “Ойкумена” Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа. - №1. - осень-зима 2003. – С. 114-133.
70. Леднева А. Неформальная сфера и блат: Гражданское общество или (пост)советская корпоративность / А. Леднева // Pro et Contra. - 1997. – Том 2, № 4. - С. 113-124.
71. Леруа М. Налогоплательщик: социологический портрет и управление отношениями субъектов налогообложения. [Электронный ресурс] / М. Леруа. – Режим доступа: http://bali.ostu.ru/umc/arhiv/2003/1/pdf/Lerua_Mark.pdf
72. Линц Х., Степан А. "Государственность", национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – №5. – С. 9-30.
73. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.- М.: Мысль, 1988. – 668 с.
74. Маркедонов С. Постсоветский Южный Кавказ: традиционализм плюс модернизация / С. Маркедонов // Прогнозис. – 2007. — №1(9). — С. 332-348.

75. Мартьянов В. Гетерархия как условие государства / В. Мартьянов // Государство: научные тетради института Восточной Европы / ред. А. Л. Погорельский. — Москва : И.д "Территория будущего". Вып. 3. — 2009. — С. 133-166.
76. Марч Дж., Олсен Дж. Розробляючи Новий інституціоналізм / Дж. Марч, Дж. Олсен // Pro et Contra. — 2006. — № 11. — С. 11- 52.
77. Мацієвський Ю. В. Пастка обмеженого доступу / Ю. В. Мацієвський // Критика . — 2012. - №5. — С. 2-6.
78. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014): монографія / Ю. В. Мацієвський. — Чернівці: Книги – XXI, 2016. — 552 с.
79. Мельвиль, А. Ю. Факторы режимных трансформаций типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах : препринт WP14/2011/04 (ч. 1) [Текст] / А. Ю. Мельвиль, Д. К. Стукал, М. Г. Миронюк ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом «Высшей школы экономики», 2011. — 52 с.
80. Меллер Й. Откуда берется либеральное государство? Судьба демократии в постсоветском пространстве с точки зрения фискальной социологии / Й. Меллер // Прогнозис.- № 1 (13). - Весна 2008 [Текст] : журн. о будущем / [гл. ред. А. Погорельский]. - М. : Территория будущего. - 2008. — С. 175-191.
81. Мірошніченко Г.О. До проблеми деформалізації державних відносин на пострадянському просторі / Г.О. Мірошніченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Серія: „Питання політології”. — 2011. - №18. - С.104-109.
82. Мірошніченко Г.О. Концептуалізація поняття «пострадянська держава» / Г.О. Мірошніченко // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна Серія: «Питання політології». — 2013. — № 1060. — С. 22-60.
83. Мірошніченко Г.О. Особливості визначення параметрів сильної держави / Г.О. Мірошніченко // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна Серія: «Питання політології». – 2012. – № 20. – С. 20-24.

84. Мірошніченко Г.О. Структура взаємовідносин ринку і влади у сучасному суспільстві / Г.О. Мірошніченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 885: сер. “Питання політології”, вип. 16. – С. 104 – 109.

85. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии /Е.Г. Морозова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). — 1999. – 247 с.

86. Нечаев В.Д. Филиппов А.В. Вся политика. Хрестоматия / сост. В. Д. Нечаев, А. В. Филиппов. – М.: Изд-во «Европа», 2006. — 440с.

87. Новикова Е. Фискальная социология: обзор западных исследований налогообложения и ресурсов интернет. [Электронный ресурс] / Е. Новикова – Режим доступа: www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/09/review_of_FS_EN_red1.pdf

88. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт // Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. — М.: Фонд экономической книги “Начала”. — 1997. — 180 с.

89. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт // Пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана; Гос. Ун-т- Высшая Школа экономики. –М. : Изд. Дом Гос. Ун-та - Высшая Школа экономики. — 2010. – – 256 с.

90. Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст // Пер. с англ. Д. Уэланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.

91. Нуреев Р.М. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность / Нуреев Р.М. // Мир России. - 2001. - Т. 10, № 3. - С. 3-66.
92. Нуреев Р. Теория общественного выбора: Учебно-методическое пособие / Р. Нуреев.- М.: Высшая школа, 1996. – 447 с.
93. Олейник А. Институциональный анализ государства: концептуальные рамки / А. Олейник // СоцИс. - 2003. - № 9. – С. 38-56.
94. Олейник А. Роль государства в установлении прав собственности (к вопросу о теореме Коуза) // Мировая экономика и международные отношения. - 2003. - № 7. - С. 52-61.
95. Олейник А. Рынок как механизм воспроизводства власти / А. Олейник // Pro et Contra. - Т. 12. № 2—3. – 2008. - С. 88—106.
96. Павловский Г. Война и мир Дмитрия Медведева : сб. материалов заочного междунар. семинара Русского института, посвящ. итогам Пятидневной войны / гл. ред. Г. Павловский ; сост.: К. Танаев, П. Данилин. – М. : Европа, 2009. – 227 с.
97. Пантин В.И., Лапкин В.В. «Универсальная цивилизация»: генезис и противоречия / В.И. Пантин, В.В. Лапкин // Мегатренды мирового развития / Отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 295 с.
98. Петров Н. Политическая механика российской власти: субституты против институтов / Н. Петров // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. - 2009. - № 4. - С. 5–23.
99. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи / Перевод с английского А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб.: Алетейя, 2002. — 320 с.
100. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи // Избранные работы. – М., Территория будущего (Университетская библиотека Александра Погорельского). – 2010. – 196 с.

101. Радаев В.В. Деформализация правил в российской хозяйственной деятельности / В.В. Радаев // Вопросы экономики. — 2001. — № 6. — С. 60–79.
102. Радаев В.В. Новый институциональный подход и деформализация правил в российской экономике / Радаев В.В. (сост. и ред.) // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 157-209.
103. Радаев В.В. Новый институциональный подход: построение исследовательской схемы / В.В. Радаев // Журнал социологии и социальной антропологии. 2001. Том IV. № 3. С. 109-130. См. также: Экономическая социология. - Том 2, № 3. - 2001. - С. 5-26.
104. Радаев В.В. Современные экономико-социологические концепции рынка / В.В. Радаев // Экономическая социология. т.9. №1 Январь 2008 – С. 24-48.
105. Рейнерт Е. С. Роль государства в экономическом росте / Е.С. Рейнерт // Прогнозис, - № 2(18), -2009, - С. 164-196.
106. Рено У. Патронаж, который строит государство, и патронаж, который его разрушает: как провести различие /У. Рено [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Reno.pdf
107. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
108. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія / О. І. Романюк. – Х.: ХДАК, 2011. – 376 с.
109. Роудс Р. Новый метод управления: управление без правительства / Р. Роудс // Публичная политика: от теории и практике. СПб.: Алетейя, - 2008. - С. 51-75.
110. Рывкина Р.В. Постсоветское государство как генератор конфликтов / Р.В. Рывкина // Социологические исследования. – 1999. – № 5. – С. 12-20.

111. Сазонов М.І. Глобалізація: природа і зміст / М.І. Сазонов // Научно-популярний журнал «Університеты». - 2004. - №1. - С. 30-40.
112. Сазонов М. І. Український конституціоналізм: національне надбання чи гіркий досвід? / М.І. Сазонов. – Х. : Корпорація „ТЕХНОСТАНДАРТ”, 2008. – 80 с.
113. Скотт Р. Конкурирующие логики в здравоохранении: профессиональная, государственная и менеджериальная / Р. Скотт // Экономическая социология – 2007. — Т. 8. – № 1. – С. 27-44.
114. Соловьев А. Электоральный дефолт и деинституционализация политического рынка / А. Словьев // ПОЛИС. - 2004. - № 1. – С.12-14.
115. Соловйов В. Новий державний менеджмент як напрям реформування державного управління у Великій Британії [Текст] / В. М. Соловйов // Держава та регіони. Серія: Державне управління. - 2010. - № 3. - С. 114-119.
116. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Эрнандо де Сото // електронний ресурс – режим доступа: <http://www.libertarium.ru/way>.
117. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. — Мн.: Книжный Дом, - 2003. — 1312 с.
118. Степан А. Украина: неправдоподобная демократическая “нация-государство”, но возможное “государство-нация”? / А. Степан // “Ойкумена” Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, - №7, - 2010. - С.149-177.
119. Стогова О.В. Етнічні конфлікти у посткомуністичному світі / О.В. Стогова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». . - 2011. - № 984. - с. 64-69.
120. Стогова О.В. Ідентичність громадян України: проблема самовизначення та орієнтацій / Стогова О.В. // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2013. - № 1060. – С. 171-175.
121. Стогова О.В. Проблеми реалізації права на самовизначення

національних меншин / О.В. Стогова // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 26–30.

122. Тамбовцев В. Л. Экономические институты российского капитализма / В.Л. Тамбовцев// Куда идет Россия? Кризис институциональных систем / Под общ. ред. Т.И. Заславской М.: Аспект Пресс. - 1999. – С. 109-131.

123. Теобальд Р. Патримониализм / Р. Теобальд // “Ойкумена” Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, №2, осень-зима 2004. - С.141-152.

124. Тилли Ч. Государственное ресурсоизвлечение и демократия // Ч. Тілли / Социология: теория, методы, маркетинг. - 2007. - №4. – С. 30-49.

125. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли // Пер. с англ. Менской Т. Б. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 328 с.

126. Тысячнюк М.С. Адаптация бизнеса транснациональных корпораций к российскому контексту: на примере компании «Стора Энсо» / М. С. Тысячнюк // Экономическая социология. – 2008. – Т. 9. - № 4. – С. 56–72.

127. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

128. Фісун О. А. Дилеми конституційного реформування в Україні // Конституційний транзит в Україні: моделі, алгоритми та перспективи: матеріали засідання “круглого столу”, 19 лист. 2010 р. / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна. – Х.: Золоті сторінки, 2010. – С. 12-19.

129. Фисун А.А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация / А.А. Фисун // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований, - 2010, - № 4. - С. 158-187.

130. Фисун А.А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация / А.А. Фисун // «Ойкумена» Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа. - №2. - осень-зима 2004. - С.130-140.
131. Фисун А.А. Республика ради общего будущего: дилеммы украинского конституционного транзита / А.А. Фисун // «Ойкумена» Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа. - №7. - 2010. - С.137-148.
132. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу / Сост. и научн. ред. В.В.Радаев. - М.: РОССПЭН, 2002. - С. 119-156
133. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.
134. Хелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. / Д. Хелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон // Пер. з англ. Передне слово Юрія Павленка. — К.:2003. — 584с.
135. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика / Г. Хелмке, С. Левитски // Прогнозис. — 2007. — № 2.— С. 188–211.
136. Хестанов Р. Привелегированные объекты государственного управления / Р. Хестанов // Государство: научные тетради института Восточной Европы / ред. А. Л. Погорельский. - Москва : И.д "Территория будущего". Вып. 3. - 2009. — С. 70-85.
137. Холл П. , Тейлор Р. Политическая наука и три новых институционализма / П. Холл, Р. Тейлор // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов,

социально-экономических систем и цивилизаций. — Харьков: Константа, 2006. — Вып. 4. — С. 48-76

138. Хэнсон С. Неопределенное будущее слабого государственного авторитаризма в России / С. Хэнсон // “Прогнозис”. - №2 (10). - 2007. - С.104 – 115.

139. Шаповаленко М. / Геополітичне сприяння демократії та порядок денний для України / М. Шаповаленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна „Питання політології”. – 2008. – № 810.– С. 14-19.

140. Шмитт К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса: Смысл и фиаско одного политического символа /К. Шмитт, -СПб.: “Владимир Даль”, - 2006. – 300с.

141. Шмиттер Ф. Размышления о «транзитологии»: раньше и теперь / Ф. Шмиттер // Отечественные записки. — №6 (57) – 2013. - С. 8-25.

142. Эйзенштадт Ш., Шлюхтер В. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор / Ш. Эйзенштадт, В. Шлюхтер // «Ойкумена» Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, - №1, - осень-зима 2003, - С. 189-202.

143. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1985. – 238 с.

144. Acemoglu Daron and Robinson James A., Economic Origins of Dictatorship and Democracy, Cambridge University Press, New. York, - 2006. - 416 p.

145. Acemoglu Daron and Robinson James A., Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. - Crown Business, New York. - 2012.

146. Bunce V. and Wolchik S. Mixed Regimes in Postcommunist Eurasia: Tipping Democratic and Tipping Authoritarian. SSDD Working Paper Series (WP 1/2008), - pp. 1–28.

147. Cheloukhine S., Haberfeld M.R. Russian Organized Corruption Networks and their International and their International Trajectories. - 198 p.

148. Collier D. and Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. Vol. 49, No. 3, 1997. - pp. 430–451.
149. Cooley Alexander Authoritarianism Goes Global: Countering Democratic Norms / A.Cooley // *Journal of democracy* —July 2015 —Volume 26— Number 3 — P.49-63.
150. Earle, T. K. *How Chiefs Came to Power: The Political Economy of Prehistory*. Stanford, CA: Stanford University Press. 1997.
151. Evans Peter B. The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization. – *World Politics*. Vol. 50, No. 1, - 1997. - pp. 62–87.
152. Evans Peter B. *Transnational Linkage and Economic Role of the State: An Analysis of Developing an Industrialized Nations in the Post-World War II Period/ Peter B. Evans // Bringing the State Back in*. Cambridge University Press, 1985. – pp. 192-227.
153. Evans Peter B., Rueschmeyer Dietrich and Skocpol Theda *On the Road toward a More Adequate Understanding of the State / Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer, Theda Skocpol // Bringing the State Back in*. Cambridge University Press, 1985. – pp. 347-367.
154. Ganev Venelin I. *Postcommunism as a Historical Episode of State-Building: a Reversed Tillyan Perspective*. Kellogg-Institute, Working Paper No 289, November; Valerie Sperling (ed.), 2000. *Building the Russian State. Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*. Boulder: Westview Press.
155. Foa Roberto Stefan and Mounk Yasha *The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect // – Journal of Democracy, Volume 27, Number 3, July 2016, National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press. – p.5-17.*
156. Fukuyama F. *Liberalism Versus State-Building*. *Journal of Democracy*. Vol. 18, No. 3, - 2007. - pp. 10–13.
157. Fukuyama Francis, *Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, New York: Farrar, Straus and Giroux, - 2011.

158. Gryzmala-Busse Anna and Jones Luong Pauline, Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism, *Politics & Society* 30:4 (2002): – PP. 529 – 554.
159. Hale H. E. 25 Years After the USSR: What's Gone Wrong? *Journal of Democracy*, - Volume 27, № 3, July, 2016, National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press. – p. 24-35.
160. Hale H. E. Correlates of clientelism : political economy, politicized ethnicity, and postcommunist transition / in Herbert Kitschelt and Steven Wilkinson, eds., *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007), - p. 227-250.
161. Hale H. E. *Why Not Parties in Russia?* Cambridge University Press, 2007. Hale H.E. *Why Not Parties in Russia?* Cambridge University Press, 2007. – p. 147-166.
162. Hale H. E. “Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia,” *World Politics*, Vol. 58, No.1 (2005).
163. Huntington S. *The Third Wave. Democrtatization in the Late Twentieth Century*. Norman – London, 1993.
164. Hellman J.S., Jones G., Kaufmann D. *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition*. World Bank Policy Research Working Paper. 2000. No. 24.
165. Krysenko Oleksiy, Klipkova Hanna *Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis* / Oleksiy Krysenko, Hanna Klipkova // *European Journal of Law and Political Science*, - Viena - №2, - 2016. – pp. 23-29.
166. Kudelia S. *The House That Yanukovych Built* / Serhiy Kudelia // *Journal of Democracy*, - Volume 25, № 3, July, 2014, National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press. – p. 19-34.
167. Linz J. and Stepan A. *Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America and post-Communist Europe*.

- Baltimore: Johns Hopkins University Press. 1996.
168. Mann, M. The sources of social power. Vol. 1: A history of power from the beginning to A.D. 1760. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
169. Minakov M. Does Ukraine Still Matter? / Mykhaylo Minakov // Putin's Russia: Really Back? Edited by Aldo Ferrari. – 2016. –Ledizioni. – pp. 93-114.
170. Oleynik A. The Invisible Hand of Power: An Economic Theory of Gatekeeping / Anton Oleynik // London: Pickering & Chatto Publishers, December 2014. Modern Heterodox Economics Series. ISBN 978-1-84893-524-2.
171. Petrov N., Lipman M., Hale H. E. Three dilemmas of hybrid regime governance: Russia from Putin to Putin / Nikolay Petrov, Maria Lipman and Henry E. Hale // Post-Soviet Affairs, September 2013, - pp. 1-26.
172. Radelet Steven The Rise of the World's Poorest Countries. – Journal of Democracy, Volume 26, Number 4, October 2015, National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press. – pp. 4-19.
173. Rueschmeyer Dietrich and Evans Peter B. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of the Conditions Underlying effective Invention / Dietrich Rueschmeyer and Peter B. Evans // Bringing the State Back in. Cambridge University Press, 1985. – pp. 44-78.
174. Shevtsova Lilia The Authoritarian Resurgence. Forward to the Past in Russia. – Journal of Democracy, Volume 26, Number 2, April 2015. – National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press. – pp. 22-36.
175. Scott. J. Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed. New Haven, CT: Yale University Press,1998.
176. Stepan Alfred State Power and the Strength of Civil Society i nthe Southern Cone of Latin America / Alfred Stepan // Bringing the State Back in. Cambridge University Press, 1985. – pp. 317-347.
177. Stiglitz, J.E. (2000) Whither Reform? Ten Years of the Transition, B. Pleskovic, J.E. Stiglitz (eds), Proceedings of the Annual Bank Conference on Development Economics, Washington, World Bank, 2756.

178. Tilly Charles Trust and Rule / Charles Tilly // Cambridge: Cambridge University Press, - 2005, - 216 pp.
179. Tilly, Charles. War Making and State Making as Organized Crime. In Bringing the State Back In. Edited by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, - pp. 169-192.
180. Vukovic I. Book Review: „Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies” by Anna Grzymala-Busse / Ivan Vukovic // Studies of Transition States and Societies Vol 2 / Issue 2. – pp. 98-101.
181. Fragile States Index [<http://fsi.fundforpeace.org>]
182. The Legatum Prosperity [Index [http://www.prosperity.com/#!/ /](http://www.prosperity.com/#!//)]